

Justyna Nowotniak

Uniwersytet Szczeciński [justyna.nowotniak@usz.edu.pl]

Pedagogika resocjalizacyjna wobec „fotoobrazów” w badaniach i w praktyce oddziaływań resocjalizacyjnych

Abstrakt: Dynamiczny rozwój studiów wizualnych wymaga nowego spojrzenia na miejsce obrazu w badaniach naukowych. Celem artykułu jest włączenie się do dyskusji nad wykorzystaniem obrazu, a dokładniej – obrazu fotograficznego, w badaniach i w praktyce pedagogicznej w obszarze pedagogiki resocjalizacyjnej. Poddana namysłowi zostanie w tym kontekście użyteczność tzw. fotografii uczestniczącej (participatory photography) oraz doświadczeń badawczych z realizacji projektów wykorzystujących etnografię wizualną.

Słowa kluczowe: pedagogika resocjalizacyjna, studia wizualne, metodologia wizualna, fotografia uczestnicząca.

Cywilizacja wizualna źródłem zachowań ryzykownych współczesnego człowieka

Ponad ćwierć wieku minęło od chwili, w której William J. Thomas Mitchell ogłosił światu „zwrot piktorialny” (Mitchell 1994). Czymkolwiek miałyby być zwrot piktorialny, powinno być jasne, że nie jest on powrotem do naiwnej mimesis, kopią lub odpowiednikiem teorii reprezentacji czy odnowieniem metafizyki piktorialnej «obecności». [...] Jest raczej postlingwistycznym i postsemiotycznym ponownym odkryciem obrazu jako złożonej gry pomiędzy wizualnością, zmysłami, instytucjami, dyskursem, ciałem i figuratywnością (Mitchell 2009, s. 4–19).

Dziesięć lat później Nicolas Mirzoeff charakteryzując cywilizację wizualną, będącej w jego uznaniu codziennością większości światowej populacji, dowodził, że praktyki społeczne są konstruowane wokół wizualności i widzialności, stając się osią indywidualnych oraz zbiorowych działań i zachowań ludzkich (Mirzoeff 2008, s. 3–24). Trudno dziś nie zgodzić się z tezą, że wizualizowanie świata to jedna z podstawowych potrzeb współczesnego homo videns (Sartori 2007), a społeczeństwo nowego paradygmatu nazwać można fotospołeczeństwem (Bogunia-Borowska 2012).

Rozwój mediów wizualnych zdynamizował studia nad społeczną problematyką obrazów również w Polsce, zwłaszcza na gruncie socjologii wizualnej i antropologii obrazu (Olechnicki 2003; Sztompka 2006).

„Obraz” w obliczu zróżnicowanych naukowych manifestów stawał się coraz bardziej znaczącą kategorią teoretyczną. Nastąpił rozwój studiów wizualnych ugruntowanych w specyfice swojej domeny przedmiotowej. Brak jasności czym jest owa domena, przez długi czas pozostawał najsłabszym punktem visual studies, postrzeganych bardziej jako interdyscyplinarny fenomen niż dyscyplina naukowa. Zamiennie stosowano określenia studia wizualne i badania nad kulturą wizualną, z centralnymi kategoriami „wizualność” (visuality) i „wizualizacja” (visualizing) (Mirzoeff 2003). Po dziś dzień wielu badaczy studia nad kulturą wizualną przypisuje rozwojowi postmodernistycznych badań nad historią sztuki i rozumie je jako interdyscyplinarną „teorię obrazu”, czyniąc z niej genezę visual studies.

Rozważania nad potencjałami i zagrożeniami oddziaływania wizualnych obrazów na zróżnicowane grupy wiekowe z czasem zainteresowały również badaczy z obszaru nauk o wychowaniu. Po stronie zagrożeń w świecie zdominowanym przez obraz wymienia się: wizualną propagandę (Wojtasik 1987), przeładowanie wizualne, swoistą „epidemię” obrazów (Portella 2014), władzę, hegemonię obrazów (Jay 1999), rozprzestrzenianie się cyfrowego narcyzmu i konsumpcję obrazów (Szpunar 2016), panikę ikoniczną oraz współczesne formy ikonoklazmu (Sontag 1986), różnorodne formy reżimów skopicznych (Hopfinger 1997).

Niektóre subdyscypliny pedagogiczne określiły już pola problemowe wymagające uwzględnienia tej zmiany kulturowej. Socjalizacja w „wirtualnej sieci” stała się nowym wyzwaniem dla pedagogiki resocjalizacyjnej (Konopczyński 2014, s. 20), zwłaszcza w kontekście zachowań ryzykownych nieletnich, lokujących się coraz częściej w wirtualnej rzeczywistości.

Zdeklarowani użytkownicy Internetu eksplorują go na wiele sposobów. Jedną z dominujących aktywności pokolenia digital natives, jest posiadanie konta oraz aktywność na portalach społecznościowych. Badania amerykańskie wskazują, że odsetek użytkowników portali społecznościowych, głównie Facebooka, w tej grupie wiekowej sięga 90% (Lenhart 2010). Podobne wyniki dotyczą także polskiej młodzieży (Batorski 2015). Wynika z nich, że popularne i ważne dla młodych ludzi formy kontaktu, możliwe za pomocą nowych mediów, są źródłem wielu pozytywnych doświadczeń.

Za negatywne zjawisko dotyczące interakcji społecznych online uznaje się cyberbullying. Wielokrotnie powiązany jest on także z obrazem, co wynika m.in. ze współczesnego znaczenia nadawanego „cyfrowej autoprezentacji” (digital self-presentation) (Bauman 2013). Media społecznościowe istotnie skupione są na obrazie, a ich ogromna popularność wiąże się z możliwością prezentowania zdjęć, w tym tzw. selfie. Fotografie są oceniane, szeroko komentowane i odgrywają znaczącą rolę w procesie kształtowania tożsamości. Pozytywna autoprezentacja w mediach społecznych jest bardzo ważna i eksponuje głównie wizualne aspekty wizerunku (Ostaszewska 2012). Podstawowymi motywami podejmowania zachowań autoprezentacyjnych są podwyższanie i ochrona poczucia własnej wartości oraz kreacja i podtrzymywanie określonej tożsamości (Leary, Kowalski 1990).

Wizerunek online jest też jednym z głównych celów sprawców cyberbullyingu, ponieważ aktywność związana z upowszechnianiem zdjęć ma największy potencjał wiktymogenny. Oczywiście jakościowe różnicowanie aktów przemocy elektronicznej jest powiązane z wielkością szkód, które takie akty mogą wywołać (Pyżalski 2012).

Bez pogłębionych studiów nad obrazem, metodologii sprzyjającej refleksji nad tym w jaki sposób różne grupy społeczne tworzą „ramy” dla odbioru i tworzenia obrazów składających się na wszechogarniającą komunikację wizualną, coraz trudniej będzie zrozumieć zjawiska i procesy społeczne. Współczesne praktyki oglądania i tworzenia obrazów oraz posługiwania się nimi dotyczą wszystkich grup społecznych i pokoleń przypisujących wizualności różnorodne znaczenia. Skuteczna edukacja czy resocjalizacja sprzyjająca kształtowaniu krytycznej kompetencji praktyk patrzenia i wytwarzania obrazów, a przez to odnajdywania swego miejsca w świecie przez dzieci i młodzież, powinna tę zmianę kulturową dostrzec i wykorzystać.

Przedstawiciele nauk społecznych są na ogół zgodni, że zmianie ulega skuteczność mechanizmów kontroli nad dorastającą młodzieżą funkcjonującą w obszarze rodziny, szkoły i grup rówieśniczych. Poszukiwanie czynników psychospołecznych determinujących zachowania ryzykowne młodzieży szkolnej lokuje się po stronie zadań istotnych badawczo i prowokuje wiele pytań: Czy w cywilizacji wizualnej problemy związane z zapobieganiem zachowaniom ryzykownym młodzieży nabierają nowego wymiaru?, Jak współcześnie empirycznie eksplorować problematykę, która koncentruje się wokół rozpoznawania problemu i uwarunkowań zachowań ryzykownych u dorastającej młodzieży z pokolenia digital natives?

Znane, często pozostające bez rozwiązania problemy, zyskują nowy kontekst, być może też nowy poziom trudności. Analizy poczynione na przestrzeni wielu lat przez Wiesława Ambrozika (2001, 2010, 2016), Marka Konopczyńskiego (2006, 2013, 2014), Irenę Mudrecką (2017, 2018), Bronisława Urbana (2001, 2005, 2008), Andrzeja Bałandynowicza (2015, 2019), Macieja Muskałę (2016), Macieja Bernasiewicza (2019) i innych, dowodzą, że podstawowe przyczyny tkwią w dotychczas ustalonych czynnikach, i w tym kontekście utrwalone zostają te-

zy zasilające już istniejącą wiedzę naukową dotyczącą problemów uwarunkowań i rozwoju niedostosowania społecznego młodzieży. Potwierdzają pewien już znany i opisany stan rzeczy, oświetlając przesłanki zasilające także treści klasycznych teorii kryminologicznych.

Wiedza pozyskana z projektów empirycznych dowodzi znanych powiązań zachowań dewiacyjnych młodzieży np. z negatywnymi wzorcami czy lokalizacją kontroli społecznej. Efektywność działań w obszarze resocjalizacji również nie zwyczajuje. Krytycznie pisał już o tym fakcie w latach sześćdziesiątych Stanisław Jedlewski w pracy *Analiza pedagogiczna systemu dyscyplinarno-izolacyjnego w resocjalizacji nieletnich*. Można zatem odnieść wrażenie, że niewiele na przestrzeni tych kilkudziesięciu lat się zmieniło. Marek Konopczyński diagnozuje ten stan kryzysu jako sukces działań pozornych (2013).

W obrębie psychospołecznych uwarunkowań zachowań ryzykownych młodych ludzi pojawia się bardzo wiele zjawisk ulokowanych badawczo na pograniczu różnych dyscyplin naukowych. Studia wizualne, socjologia wizualna budują nowe płaszczyzny odniesienia. W pedagogice, a zwłaszcza w pedagogice resocjalizacyjnej, potrzeba ich eksploracji warunkowana jest koniecznością rozwijania praktyki resocjalizacyjnej skutecznie reagującej na nowe zjawiska, pozwalając także na ich wpisywanie w coraz szerszy kontekst społeczny.

O totalizującym charakterze środków korekcyjnych podejmowanych bez pogłębionej diagnozy zjawisk i procesów wymagających korekty mówił Wiesław Ambrozik w referacie „O konieczności uspołecznienia systemu profilaktyki i resocjalizacji” wygłoszonym w 2018 roku na posiedzeniu Zespołu Pedagogiki Resocjalizacyjnej KNP PAN. Podkreślał, że problem tkwi nie tylko w metodach oddziaływań resocjalizacyjnych, ale nade wszystko w zmianie całego dotychczasowego modelu resocjalizacji nieletnich, w konieczności jego uspołecznienia, uwspólnotowienia działań odwołujących się do rzetelnej diagnozy zastanego stanu rzeczy. Wówczas możliwe będzie zintegrowanie i skoordynowanie rozmaitych sił tkwiących głównie w społecznościach lokalnych, które pod koordynującym okiem stosownych placówek resocjalizacyjnych wdrażać będą wychowanków w stosowne role społeczne oraz rekonstruować ich zaburzone więzi społeczne z rodziną i innymi komponentami środowiska wychowawczego. Zamiast izolować i poddawać działaniom dyscyplinującym, względnie pozbawionym społecznego uczestnictwa oddziaływaniom terapeutycznym, będą ich aktywizować i wdrażać do uspołecniającego uczestnictwa społecznego w coraz szerszych przestrzeniach życia społeczno-kulturowego.

Psychospołeczne uwarunkowania zachowań ryzykownych dorastającej młodzieży, w świetle sformułowanych w literaturze przedmiotu wniosków, wymagają zatem badań i dalszej deskrypcji, z wykorzystaniem całego potencjału metodologii badań społecznych. Niesie to oczywiście wiele wyzwań, które zawsze pojawiają się wówczas, kiedy przekraczamy granice, szukając nowych kontekstów znanych już zjawisk.

W związku z powyższym, celem artykułu jest włączenie się do dyskusji nad wykorzystaniem obrazu, a dokładniej, obrazu fotograficznego, w badaniach i prak-

tyce pedagogicznej w obszarze pedagogiki resocjalizacyjnej. Poddana namysłowi zostanie w tym kontekście użyteczność tzw. fotografii uczestniczącej (participatory photography). Odwołam się krótko także do własnych doświadczeń badawczych z realizacji projektów wykorzystujących etnografię wizualną.

Potencjały technik fotograficznych w odkrywaniu niewidzialnego – praca resocjalizacyjna z fotobrazem

Tytułowa fotografia uczestnicząca (participatory photography) to technika badań oparta na współpracy z respondentem. Osoba biorąca udział w badaniu wykonuje zdjęcia na temat podany przez badacza. Najczęściej technika ta łączy się z wywiadem (Koseła 1989, 1990) lub pisanem fotoesejów przez autora fotografii. W tym kontekście w literaturze przedmiotu stosuje się też nazwę foto-głosy (photo-voices), wizualne głosy (visual voices) lub mówiące obrazy (talking pictures) (Wang 1999, 2006). Posługiwanie się nią może towarzyszyć pracy z obrazem skupionej jednocześnie na innych celach. Badacz dysponujący dodatkowymi kompetencjami w zakresie zintegrowanych oddziaływań osobowych, środowiskowych i kulturowo-cywilizacyjnych wobec osób naruszających ład społeczny, może np. wykorzystać fotografię do badań w działaniu, w których sprawdza się znakomicie. Perspektywa ta wydaje się szczególnie obiecująca właśnie dla pedagogów, bardzo często funkcjonujących na pograniczach pedagogiki i pedagogii.

Znamiennym przykładem jest wieloletnia działalność Huberta Kupca, pasjonata fotografii, umiejętnie czyniącego z niej skrzynkę narzędziową wykorzystywaną do realizacji wielu zadań zawodowych. Wieloletni opiekun studenckiego Koła Resocjalizacji w Instytucie Pedagogiki Uniwersytetu Szczecińskiego, zbudował jego program na prowadzeniu wielozadaniowych warsztatów fotograficznych zatytułowanych „Fotografia w resocjalizacji”. U podstaw tego autorskiego projektu znalazła się teoria twórczej resocjalizacji Marka Konopczyńskiego, a z czasem także badanie w działaniu. Praca nad taktyką atrybucyjną nieletnich i wykreowaniem przez nich alternatywnej autoprezentacji społecznej poprzez wizualizowanie tożsamości (Konopczyński 2006, s. 106–121), opierała się na wykorzystaniu fotobrazów.

W pierwszej edycji studenci pedagogiki opiekuńczej i resocjalizacji prowadzili warsztaty fotograficzne i teatralne dla dziewcząt z Młodzieżowego Ośrodka Wychowawczego im. Janusza Korczaka w Szczecinie w wymiarze cotygodniowych czterogodzinnych spotkań. W 2012 roku przeprowadzono już półroczny projekt aplikacyjno-badawczy „Resocjalizacja przez fotografię” z młodzieżą niedostosowaną społecznie przebywającą w Młodzieżowym Ośrodku Wychowawczym w Szczecinie, w Młodzieżowym Ośrodku Wychowawczym w Trzebieży oraz w Schronisku dla Nieletnich w Szczecinie. Ogółem Koło Naukowe Resocjalizacji zorganizowa-

ło cztery cykle warsztatów „Twórczej resocjalizacji przez fotografię”, od 2008 do 2014 roku uczestniczyło w nich 36 studentów i 36 wychowanków.

Kilka lat pracy z wykorzystaniem fotografii towarzyszącej refleksji nad rozwojem osobistym młodzieży niedostosowanej społecznie, nakierowanej na internalizację ich autoprezentacji jako procesu kreowania Ja, to unikatowe w skali kraju przedsięwzięcie, zwłaszcza, że z praktyki nastąpiło płynne przejście do badań naukowych nad tożsamością dewiacyjną. Opisany powyżej projekt aplikacyjno-badawczy jest egzemplifikacją realizacji postulatu dostosowania praktyki resocjalizacyjnej i działań wychowawczych do konkretnych uwarunkowań przejawów tożsamości dewiacyjnej.

Fotobrazowanie własnego życia przez wychowanków ośrodków wychowawczych koresponduje z założeniami autodefiniowania się poprzez fotografię w metodologii wizualnej. Technika ta, jako jeden ze sposobów wykorzystania fotografii uczestniczącej, najczęściej jest połączona z określonym zadaniem, np. prośbą o wskazanie na fotografiach miejsc, z którymi utożsamia się osoba biorąca udział w badaniach lub identyfikujących ją przedmiotów na danym etapie swojego życia (Drozdowski 2008).

Fotografia, która jednocześnie jest elementem twórczej resocjalizacji i narzędziem badawczym, ujawnia ogromne możliwości, działając jak swoisty katalizator usprawniający nie tylko komunikację, ale i procesy zmiany i rozwoju młodzieży niedostosowanej społecznie. Wykonywanie zdjęć i opowiadanie o nich, w przypadku relacjonowanych warsztatów, niwelowało negatywne emocje, tworząc więzi społeczne. Wspólne wykonywanie i oglądanie zdjęć to powszechnie znane opisywane działania więziotwórcze (Bourdieu 1965).

Nade wszystko jednak autoprezentowanie zachęcało do refleksji nad własną życiową sytuacją i werbalizowania jej w odniesieniu do różnych perspektyw czasowych, z powrotem do przeszłości włącznie. „Proces uświadamiania sobie i obserwowania swoich cech uzewnętrznianych w trakcie wizualizacji własnych parametrów tożsamościowych, połączone z prezentacją siebie innym ludziom, pozwala nabrać przekonania (młodemu człowiekowi JN), że posiada takie same cechy, jakie występują w wykreowanym przez niego wizerunku” (Konopczyński 2006, s. 119).

Tworzenie fotobrazów jest efektywne zarówno w relacji z jedną osobą, jak i podczas pracy z grupą. Młodzież ceni pracę z autoportretami lub portretami wykonanymi przez innych oraz fotografiami autobiograficznymi. Wykorzystanie fotografii może być jednak różnorodne, np. jako kart metaforycznych pomocnych w dyskusji na wiele trudnych tematów.

Fotografia uczestnicząca łądzi też inne napięcia o charakterze metodologicznym ulokowane w pedagogice, w tym resocjalizacyjnej. Badanie uwarunkowań zachowań ryzykownych młodzieży, obejmujące potrzebę diagnozy wymiarów osobowo-społecznych, to pole problemowe ulokowane na styku psychologii i pedagogiki resocjalizacyjnej. Na tym pograniczu wielokroć są werbalizowane wątpliwości

odnoszącej się do zasadności, a przede wszystkim możliwości badań nad „cechami osobowości” prowadzonymi przez pedagogów. Nie wszyscy pedagodzy podzielają niepokój związany z zarzucaną im możliwością wchodzenia w kompetencje psychologów. W badaniach pedagogicznych kategoria „tożsamość” wybrzmiewa na wiele sposobów, a naukowcy reprezentujący nauki o wychowaniu są zgodni co do tego, że jej wielorakie rekonstrukcje mogą odbyć się jedynie na dialektycznym pograniczu filozofii, psychologii, socjologii oraz pedagogiki. Argumentem przemawiającym za taką możliwością jest holistyczne podejście wobec człowieka w badaniach pedagogicznych, pozwalające na uchwycenie cech konstytutywnych dla istoty oraz struktury komponentów, które mogłyby być użyteczne w konceptualizacji tworzonych modeli tożsamości.

Przykładem badań obrazujących te kwestie, jest monografia autorstwa wspomnianego już Huberta Kupca, zatytułowana *Tożsamość nieletnich a motywacja do zmiany w warunkach palcówki resocjalizacyjnej, zbudowana wokół podstawowej kategorii teoretycznej „tożsamość dewiacyjna”*. Podejmuje ona rzadko eksplorowane zagadnienie związku między tożsamością dewiacyjną nieletnich a motywowaniem ich do wprowadzenia konstruktywnych zmian w sobie. Badania nad tożsamością, w tym przypadku nad uwarunkowaniami i przejawami tożsamości dewiacyjnej, nie muszą oznaczać potrzeby użycia testów psychologicznych, ale swoistego mechanizmu projekcji wpisanego w kontakt człowieka z obrazem, zwłaszcza samodzielnie wykreowanym.

Precyzyjny opis możliwości wykorzystania i badania obrazów przez badaczy społecznych wiąże się z potrzebą odpowiedzi na liczne pytania: o istotę tego czym właściwie jest obraz, o relację między słowem a obrazem, o sposoby i mechanizmy (re)konstruowania świata poprzez obraz, i wiele innych. Przywoływanie kategorii „obraz” jedynie w odniesieniu do wizualności jest poważnym uproszczeniem.

Ramy tego tekstu nie pozwalają na rozwinięcie kluczowych kwestii związanych z osadzeniem „zwrotu obrazowego” w kontekście „zwrotu językowego” (Rorty 1992), czy istoty tekstualności obrazu Rolanda Barthesa (2000), stawiającego pytanie o relację między obrazem a możliwością/koniecznością jego odczytania za sprawą języka.

Można natomiast wyraźnie podkreślić, że nie chodzi jedynie o projekcyjny potencjał obrazu, odczytywany w kategoriach użyteczności psychologicznych testów obrazkowych występujących np. w formie schematycznych rysunków, fotografii, czy barwnych plam z kanonicznym już przykładem testu Rorschacha, ale uprawomocnione naukowo sięganie po dane wizualne, wychodzące poza mechanizm projekcji. Testy oczywiście mają duże znaczenie dla pedagogów, przykładowo w kontekście diagnozy funkcjonowania człowieka w jego naturalnym systemie rodzinnym (Braun-Gałkowska 2009, 2017). Samo jednak rozumienie „metody projekcyjnej” wprowadzone na gruncie psychologii, z myślą o działaniach terapeutycznych i możliwości uzyskania wglądu w opinię badanych, daleką od znaczeń arbitralnie ustalonych przez eksperymentatora/badacza, wychodzi poza znaczenie

testu obrazkowego. „Metody projekcyjne pokazują subiektywny i podmiotowo-indywidualny sposób odbioru i konstruowania otoczenia” (Sęk 1984, s. 5). Tak ujmowane techniki projekcyjne mają swoje szczególne zastosowanie w badaniach jakościowych, których celem jest pogłębiona analiza badanego zjawiska, zrozumienie preferencji, pozyskanie opinii badanych osób na podstawie tego, co mówią o innych ludziach, rzeczach, zjawiskach lub sytuacjach. Jest to zatem tworzenie pewnego rodzaju sytuacji służącej projekcji bez ukierunkowania, sugerowania czy wymuszania odpowiedzi. Projekcyjne właściwości obrazu stymulują uczestników do aktywności, podejmowane działania są spontanicznie i swobodne, bo nie wymagają nadzwyczajnych kompetencji komunikacyjnych od młodzieży. Mają też charakter kształcący, jeżeli połączy się je na przykład z warsztatami w ciemni fotograficznej.

Warto w tym miejscu nadmienić, że w praktyce resocjalizacyjnej podejmowanie wątku dostosowywania działań wychowawczych do zmieniającej się tożsamości nastolatków nie jest częste. O problemie totalizujących ośrodków korekcyjnych, będących miejscem wadliwej adaptacji czy pozornej resocjalizacji, powstało już wiele raportów naukowych. Nie brakuje dla przeciwwagi interesujących i wartościowych rozwiązań teoretycznych.

Andrzej Bałandynowicz (2015, 2019) autor teorii probacji (wielopasmowej teorii resocjalizacji z udziałem społeczeństwa), podkreśla jej zastosowanie we wspomaganiu i nabywaniu umiejętności komunikacyjnych, rozwojowych i przystosowawczych osób karanych oraz wartości kreujących ich tożsamość osobową, społeczną i kulturową. Jest to sposób rozumienia działalności probacyjnej jako zmiany społecznej, będące resocjalizacją wspierającą z udziałem społeczeństwa. Autor postuluje w działaniach resocjalizacyjnych o przeżywanie wolności emocjonalnej i poszanowanie potrzeby prawa do wyboru. To jedne z podstawowych wyzwań dla osób zmagających się ze swoimi trudnymi sytuacjami życiowymi.

Praca z fotografią uczestniczącą budzi refleksję podążającą właśnie w tę stronę. Jest to swoisty początek adaptacji do wolności, zaczynającej się od próby jej szeroko pojętego zobrazowania na swoich prawach, w odniesieniu do własnej osoby. Obiektyw aparatu fotograficznego działa trochę jak lupa, pozwala dostrzec niewidoczne i zatrzymać spojrzenie. Uważne kadrowanie to metaforyczny mechanizm kształtowania tożsamości, który w bardzo świadomy sposób można wykorzystać w resocjalizacji.

Techniki i metody fotograficzne w metodologii wizualnej

Metodologia wizualna jako stosunkowa młoda dziedzina wiedzy, choć różnorodna w zakresie wykorzystywanych metod i technik, wymaga podstawowych, może nawet naiwnych, bo dosłownych, kategoryalnych rozróżnień. Ich brak redukuje fotografię do dokumentu, niweluje jej potencjał jako wizualnej informacji,

czyniąc ze zdjęć obiektywny materiał dowodowy, detalicznie odzwierciedlający rzeczywistość. Tymczasem ta sama rzecz fotografowana przez różne osoby może oznaczać coś zupełnie innego, ponieważ zawsze posiada swój niepowtarzalny kontekst, z którego nie zadajemy sobie sprawy, dopóki nie zostanie „dopowiedziany”. Participatory photography umożliwia badanie sposobów widzenia, zgodnie z tezą wyartykułowaną przez Johna Bergera, że obraz ucieleśnia sposób widzenia jego twórcy (Berger 1997). Współczesny badacz zajmujący się problematyką juwenologiczną jest w stanie zebrać bogatszy materiał empiryczny, prosząc młodych ludzi: „pokaż mi kim jesteś”, niż stawiając przed nimi zadanie: „opowiedz mi kim jesteś”. To drugie polecenie również nabiera innego znaczenia, jeżeli zostanie wykorzystana fotonarracja budowana przez nastolatka zaproszonego do skomentowania fotografii zamieszczonych na przykład na własnym Instagramie. Marianna Michałowska używa pojęcia „foto-teksty”, definiując je jako „intencjonalnie wytworzoną konstrukcję, odnoszącą się do fotograficznych obrazów materialnych obiektów, reprezentującą kulturowe znaczenia i indywidualne doświadczenia odbiorców” (2012, s. 12).

Narracja wizualna, która jest podstawą w technice fotografii uczestniczącej, wydaje się bardzo ważnym dla tego pokolenia sposobem komunikacji ze światem. Czy ów fotogłos digital natives jest na pewno w pełni uświadomioną potrzebą, czy jedynie kolejnym reżimem skopiecznym, to następny interesujący problem z obszaru pytań o ukrytą opresyjność multimediów.

Reasumując zatem rozstrzygnięcia kategoryjne podkreślić należy, że fotografia jest techniką rejestracji obrazu za pomocą określonego sprzętu. Efektem jej zastosowania jest zdjęcie czyli obraz, który został zapisany na określonym nośniku pozwalającym temu spojrzeniu/wyobrażeniu nadać zmaterializowany charakter. Obraz fotograficzny stanowi zatem właściwy przedmiot analizy.

Obrazowi fotograficznemu nadaje się znaczenia o wyraźnym charakterze temporalnym. Traktowany jest najczęściej jako przeniesienie na określoną płaszczyznę konwencjonalnej rzeczywistości, czegoś co było, wydarzyło się, miało już miejsce. Jest zmaterializowanym śladem pamięci. W badaniach wykorzystujących fotografię uczestniczącą założenie to jest często błędne. Fotoobrazy¹ mogą być projekcją na temat przyszłości wykonującej fotografię. Fotografujący tworzy własną wizję świata oczekiwanego, realizuje swój cel, autodefiniuje się, kreując otoczenie, tworząc często iluzję rzeczywistości². Z tego powodu „obraz fotograficzny” bywa

¹ Fotoobraz w znaczeniu obrazu materialnego (picture), czyli zdjęcie analogowe lub cyfrowe.

² Osoby biorące udział w badaniach, w których fotografia wykorzystywana jest do autodefiniowania, często bywają zaskoczone końcowym efektem samokreacji. Ten moment uruchamia potrzebę narracji, dzięki której badacz staje się świadkiem rekonstruowania toku życia, niejednokrotnie też procesu stawania się. W przypadku młodzieży zagrożonej zachowaniami ryzykownymi, znaczenie tego doświadczenia zwielokrotnia się poprzez uruchomienie głębokiej autorefleksji często także pamięci autobiograficznej. W takich przypadkach możemy mówić o potencjale emancypacyjnym procesu badawczego, właściwym dla badań jakościowych osadzonych w paradygmacie krytycznym. Zawierzenie

zastępowany określeniem „przedstawienie wizualne”. Gillian Rose dokonuje wyraźnego rozróżnienia między tym, co jest widziane a sposobem widzenia. Jego konsekwencją jest przekonanie, że przedstawienia wizualne są interpretacjami świata, a nie przezroczystymi oknami do oglądania rzeczywistości (Rose 2010, s. 20).

Nicolas Mirzoeff sięga po pojęcie „wydarzenie wizualne” (visual events). Rozumie je jako wrażenie wzrokowe uzyskane dzięki narzędziom i wizualnym technologiom, na przykład poprzez fotografowanie, w których człowiek poszukuje informacji wizualnej, znaczenia albo przyjemności (Mirzoeff 2002, s. 6). John Grady uważa, że obrazy mają swój ukryty tekst ideologiczny (politic), a także swoje „kariery”, przemieszczające się od jednego kontekstu do drugiego, zmieniając znaczenie, które jest im przypisywane (Grady 2009).

Vilém Flusser generalizuje tezę o szczególnych właściwościach aparatu fotograficznego i niemożności wiernego odwzorowywania rzeczywistości, wprowadzając kategorię „apparatus”. Uważa, że każdy aparat fotograficzny stymuluje myślenie, a ludziom wyposażonym w wyobraźnię zapewnia umiejętność produkowania i odszyfrowywania obrazów, które są jedynie kolejnym wyobrażeniem rzeczywistości (Flusser 2014).

Aparat fotograficzny w rękach badacza, bądź osoby biorącej udział w badaniach, zapewnić może zatem bardzo zróżnicowany materiał empiryczny, w zależności od tego jaki status nadany zostanie fotografii, kto będzie fotografował i czy materiał wizualny dopełniony zostanie wywiadem.

Wielu badaczy pomija możliwość oddania aparatu fotograficznego w ręce respondentów. Krzysztof Konecki wymienia cztery stanowiska, powierzając głównie aparat badaczowi i czyniąc z tego faktu podstawową i celową strategię badawczą. Badacz może wykorzystać „fotograficzną listę tematyczną” (shooting scripts), zawierającą wedle uznania, pytania badacza, wywiedzione na przykład z badań terenowych. To one zazwyczaj stanowią dyspozycje do fotografowania.

Drugie i trzecie stanowisko to użycie fotografii przedstawiających określone obiekty o znaczeniu społecznym do analizy jako materiałów zastanych oraz powiązanie ich z materiałami wywołanymi (to jest z narracjami i komentarzami werbalnymi dokonany przez respondentów odnośnie pokazywanych im zdjęć). Czwarta równie popularna strategia, to użycie fotografii jako dowodu podpierającego wnioski lub jako ilustracji dla wniosków uzyskanych z badań, w których głównymi danymi były teksty werbalne lub liczby i reprezentacje statystyczne danych (Konecki 2005, 2008, 2010, 2012).

Marcus Banks dzieląc metody wizualne, wymienia już współpracę z aktorami społecznymi służącą tworzeniu przedstawień wizualnych czyli fotografii lub filmów (badanie społeczności poprzez tworzenie przez jej członków obrazów) oraz

.....

komuś sprzętu fotograficznego może mieć też nobilitujący charakter, upodmiotawiający respondenta. Nawet jeżeli są to tylko aparaty jednorazowe.

badanie istniejących przedstawień wizualnych (studiowanie obrazów w celu pozyskania informacji na temat społeczności) (2009).

W metodzie dokumentarnej, której celem jest rekonstrukcja wiedzy nabytej przez codzienne doświadczenie, również wykorzystuje się interpretację nagrań wideo, obrazów i zdjęć (Bohnsack 2004). Studia nad obrazem w kontekście badania mediów prowadzone przez Gunthera Kressa oraz Teo van Leeuwena są wyrazem przekonania, że jesteśmy świadkami wypierania kultury języka przez kulturę obrazu (2006).

Visual studies odnajdujemy w tekstach Waltera Benjamina, Michela Foucaulta i Jacquesa Lacana. Bardzo rozwarstwione na świecie studia wizualne łączą problematykę mediów z podstawową kategorią „wizualność”, czyniąc wielokrotnie podstawą uściśleń teoretycznych koncepcje semiotyczne Rolanda Barthesa (2000). Wielu badaczy skupia się na społecznym zjawisku konstruowania przedstawień rzeczywistości w celu nadania jej znaczenia. Porządkujące w tym względzie są ustalenia Mirzoeffa dotyczące wspomnianego już „zdarzenia wizualnego”, które uzmysławiają nieskończoną dowolność sposobów patrzenia i związaną z nią możliwość powoływania do życia obrazów (Mirzoeff 2003).

Jest wiele teoretycznych propozycji analizy obrazów. Świadomy badacz stoi przed wyborem interpretacji semiologicznej, hermeneutycznej, strukturalistycznej czy kilku innych, z wizualną teorią ugruntowaną na czele. Wiele wariantów analizy bazuje na klasycznej analizie treści, skoncentrowanej na odkrywaniu i zrozumieniu ukrytych sensów. Norman K. Denzin w wykonanej serii zdjęć wskazuje na kilka struktur znaczeń (narracji). Podstawowe to tekst (narracja) wizualny oraz tekst (narracja) mówiony jako komentarz fotografujących do swoich zdjęć. Kolejną opowieść stanowi tekst wizualny i mówiony połączony w jedną historię. Oddzielnie analizuje się interpretacje i wyjaśnienia, które widz lub autor fotografii (wraz z badaczem) nadaje wizualnym i opowiedzianym tekstom (narracjom) (2000, s. 423).

Współczesny przymus tworzenia fotografii i bycia fotografowanym zapewnia wielu ludziom poczucie pełniejszego uczestniczenia w życiu społecznym, ale także przyjemność bycia oglądanym (Pontremoli 2007). Metoda fotografii uczestniczącej, początkowo dość sceptycznie przyjmowana w naukach społecznych, zyskuje dzięki tym nowym kontekstom mocniejszą pozycję. Naturalnie wybór techniki fotograficznej musi korespondować z postawionymi problemami i założeniami teoretycznymi projektu badawczego.

Fotografia z powodzeniem jest wykorzystywana w badaniach o charakterze etnograficznym, akcentujących potrzebę uwzględniania perspektywy kultury, w badaniach w obszarze nauk społecznych, także w pedagogice (Nowotniak 2012). Techniki fotograficzne w pewnym sensie są teoretycznie zakorzenieniem w etnografii, w której zachęca się do refleksyjnego opowiadania historii społecznych za pośrednictwem obrazów i/lub tekstów. Znamiennym przykładem było przedsięwzięcie Johna Adaira i Sola Wortha odwołujących się do autofotografii. Badacze

rozdali Indianom Nawaho kamery, próbując znaleźć odpowiedź na pytanie o codzienne życie plemienia, sposób postrzegania siebie i rzeczywistości społecznej, w której członkowie społeczności funkcjonują (Banks 2009).

Wiedza kulturowa gromadzona jest zatem przy założeniu poznania „emicznego” (wewnętrzny) – jest wiedzą wewnętrzną członków badanej społeczności, posiada wyraźny kontekst kulturowy (Wolcott 1992). Techniki fotograficzne, a zwłaszcza partycypatory photography, zdają się spełniać założenia epistemologiczne, określone w etnografii interakcjonistycznej (Gobo 2008).

Dane wizualne pomagają wyeksponować kategorię miejsca powracającą w różnym kontekście w pedagogice resocjalizacyjnej. Problematyka miejsca ukierunkowuje osoby biorące udział w badaniu na świat wartości, ujawnia przykładowo znaczenie domu rodzinnego i wagę jego egzystencjalnej lokalizacji dla tworzenia podmiotowości młodego człowieka. Odsłania zróżnicowane wyobrażenia ładu społecznego i światów społecznych, prowadząc często do refleksji o egzystencjalnym sensie istnienia. Obrazy fotograficzne odzwierciedlają wizualną symbolikę światów społecznych, które są trudne do uchwycenia przy pomocy danych innego rodzaju. Instytucje edukacyjne, ośrodki szkolno-wychowawcze to swoiste zamknięte sceny kulturowe, na których można zaobserwować zjawiska związane z miejscem formalnej i nieformalnej socjalizacji, nauczania i wychowania a także resocjalizacji.

Potencjał danych wizualnych w pedagogice resocjalizacyjnej potwierdzają projekty badawcze zrealizowane przez Macieja Szaszkiewicza (1997), Sławomira Przybylińskiego (2007), Anitę Gulczyńską (2013), Piotra Chomczyńskiego (2014) czy Małgorzatę Michel (2016).

Atutem technik wizualnych jest możliwość dostrajania narzędzi badawczych do potencjałów kulturowych respondentów. Badanie mikroświata osób niedostosowanych społecznie wymaga dopasowania instrumentarium metodologicznego do ich preferencji budowania narracji. Narracja wizualna zaspokaja potrzebę bycia „kims” w świecie, umożliwiając swobodniejsze werbalizowanie swoich refleksji osobom posługującym się kodem nierozwiniętym.

Badacz zyskuje szansę zrozumienia jakie dyskursy społeczne kierują widzeniem, jak funkcjonuje nastolatek w ramach swoich społecznych struktur. Ponowna ich interpretacja, jeżeli staną się tematem przekazów wizualnych, pomaga jednostce na nowo skonstruować rozumienie siebie, oznaczając umykające konteksty. Każda kolejna próba kadrowania obrazu fotograficznego związana jest z refleksją co, jak i po co pokazać. Jest sposobnością do rozmowy. Fotografowanie, tak jak dzielenie się jego efektami, sprawia młodzieży przyjemność. Kolejna zaleta technik odwołujących się do fotoobrazu w badaniach i praktyce resocjalizacji to inicjowanie procesu alfabetyzacji wizualnej w instytucjonalnej edukacji i resocjalizacji, łącząc charakter wyzwania naukowego z potencjałem społecznego praxis.

Potencjał ten z pewnością można i należy wykorzystać w kształceniu studentów resocjalizacji. Zagadnieniu temu poświęcę ostatnią część artykułu, odwołując się do stosownych egzemplifikacji.

Kształcenie młodych kadr jako projekt holistyczny – uwagi podsumowujące

Zamysł wykorzystywania dorobku studiów wizualnych pozyskał już gro-
no zwolenników wśród autorytetów naukowego świata resocjalizacji w Polsce,
z czołowym jego przedstawicielem Markiem Konopczyńskim. Nowe jakości wpro-
wadzane do koncepcji twórczej resocjalizacji pozwalają na wyraźne oświetlenie
znaczącej kwestii podnoszenia świadomości nieletnich, ważnej z perspektywy bu-
dzenia w nich motywacji do pracy nad zmianą tożsamościową. Wykorzystanie
fotoobrazu możliwe jest także w obszarze readaptacji społecznej, diagnozie w re-
socjalizacji, metodyce wychowania resocjalizującego, resocjalizacji instytucjonalnej,
resocjalizacji w środowisku otwartym czy w tworzeniu programów profilaktyczno-
resocjalizacyjnych.

Konieczność modyfikowania sposobów motywowania nieletnich do podej-
mowania działań w zakresie zmian dotychczasowego zachowania jednoznacznie
wskazuje na potrzebę ustalenia w procesie resocjalizacji celów, zadań, metod
i środków ukierunkowanych na wywoływanie i wzmacnianie motywacji nieletnich
do konstruktywnej pracy nad sobą. Obecność i współdziałanie studentów w realizacji
tych zadań wydaje się znacząca.

Trudno dziś oszacować czy poziom motywacji do zmiany, deklarowany pod-
czas opisanych w artykule warsztatów, będzie utrzymywał się u wychowanków po
opuszczeniu placówki wychowawczej oraz na ile powrót do środowiska otwartego
pozwoli na stabilność rozwiniętej i wzmocnionej w placówce motywacji wycho-
wanka do zmiany swojego zachowania. Z całą pewnością jednak techniki wizualne
zaangażowały nastolatki w refleksyjne działanie. To samo można powiedzieć
o studentach, co wyraźnie wzmacnia potrzebę poszukiwania wynikających z tych
działań rozwiązań praktycznych i wdrażania ich do procesu dydaktycznego stu-
dentów studiów pedagogicznych.

Kształcenie młodych kadr poprzez angażowanie w takie projekty korespondu-
je z obecnym profilem pokoleniowej (multimedialnej) aktywności studentów peda-
gogiki resocjalizacyjnej. Poszerza umiejętności dokonywania analiz teoretycznych
i interesujących poznawczo weryfikacji empirycznych. Wzmacnia ich kompetencje
diagnostyczne.

Realizacja wizualnych projektów badawczych sprzyja też poszerzaniu wiedzy
z zakresu metodologii badań społecznych (Nowotniak 2012). Użyteczność etno-
grafii wizualnej w nauczaniu metodologii eksponuje także etyczny aspekt kontaktu
i badań z młodzieżą i dziećmi zagrożonymi zachowaniami ryzykownymi³. Etno-

.....

³ Są to wnioski z realizacji prowadzonego wspólnie ze studentami (pierwszy rok pedagogiki opie-
kuńczej i resocjalizacyjnej – studia drugiego stopnia) projektu badawczego dotyczącego zagrożenia

graficzne badania w terenie są szansą profesjonalizacji kompetencji zawodowych badacza diagnosty, potencjalnych zagrożeń społecznych związanych na przykład doświadczaniem ubóstwa. Ubóstwo stanowi często kontekst deprivacji potrzeb dziecka i nastolatka. Etnografia wizualna wykorzystująca fotografię uczestniczącą daje szansę skoncentrowania się na wymiarze indywidualnym problemu, w taki sposób, który wymyka się rygorowi słów, niwelując choćby uczucie wstydu. Fotografia uczestnicząca poparta niewymuszonym komentarzem autora zdjęć sytuuje problem ubóstwa w sferze waloryzacji i oceny, zwalniając jednocześnie dziecko z mówienia o swoim położeniu w wywiadzie prowadzonym przez badacza. Zdjęcia zniszczonych klatek schodowych, podwórek wskazane jako ulubione miejsca zabaw przez fotografujące dzieci, zwalniają ich z kłopotliwych komentarzy.

Posługiwanie się fotografią przez studenta jest naturalną okazją do kształcenia „wrażliwości etycznej” na przykład w kontekście pozyskiwania „świadomej zgody” informatora⁴. Badacz musi być świadomy kultury wizualnej i doświadczeń wizualnych osób, z którymi pracuje. Istnieją kulturowo zróżnicowane sposoby rozumienia szkody i możliwości spowodowania jej przez obrazy. Istnieje też niebezpieczeństwo „niewerbalnego przyzwolenia” badacza na zachowania dzieci narażających ich własne dobro i dobro innych na uszczerbek. Student fotografujący wrzucanie plastikowych butelek pod koła samochodów jadących ulicą (jedna z zabaw opisanych mu wcześniej przez dzieci), musi być świadomy tego, że jego brak reakcji i skupienie się na fotografowaniu może być odczytane jako przyzwolenie, a nawet zachęta do jej kontynuacji. Pojawia się problem „instrumentalnego zaufania”, opartego na „wspólnej” definicji sytuacji (Chomczyński 2014).

W wizualnych badaniach etnograficznych występuje znaczne ryzyko utożsamiania się badacza z poznawaną zbiorowością i jej trudną sytuacją życiową. Jest on w stałym, bezpośrednim kontakcie z badanymi, a aparat fotograficzny w znaczący sposób skraca dystans. Odkryciem studentów było zauważenie u dzieci skłonności do zebrania pasywnego (dla zabawy, dla zwrócenia na siebie uwagi), o czym mówiły bez skrępowania, komentując zdjęcia ze swoimi podobiznami uwiecznionymi pod sklepami. Za wielce emocjonujące dziesięciolatki uznawały zakłady „kto więcej osób naciągnie na pieniądze czy słodycze” (Nowotniak 2012, s. 222–257).

.....

bio-socjo-kulturalnego rozwoju młodego człowieka doświadczającego ubóstwa, zrealizowanego w 2011 roku (Nowotniak 2012). Inicjatywę podjęto głównie ze względu na fakt, że byli to studenci resocjalizacji, przedmiotem nastolatki zagrożone zachowaniami ryzykownymi. Trzy grupy badawcze pracowały na terenie posesji trzech kamienic z wydzielonym wewnętrznym podwórkiem miejscem spotkań i zabaw dzieci i młodzieży. Wyszukiwanie terenu do badań konsultowane było z kuratorami społecznymi i pracownikami społecznymi współpracującymi z Uniwersytetem Szczecińskim. Kluczowe pojęcie „kultura ubóstwa” zostało przyjęte za Elżbietą Tarkowską (2000, 2001).

⁴ Tomasz Ferenc, zadaje istotne pytania: czy my mamy prawo fotografować ludzkie ubóstwo? komu służą zdjęcia nędzy? [Ferenc 2001, 2009].

Student, zaangażowany w kilkumiesięczny projekt badawczy, ma szansę nauczyć się cierpliwości, dbałości o rzetelność w sporządzaniu notatek terenowych, odróżniania interpretacji od zapisu spostrzeżeń z obserwacji i opisu fotografii. Dzięki technikom fotograficznym kategoria ulicy nabiera szczególnego znaczenia w sytuacji mówienia o gettach ubóstwa w mieście.

Podobną wartość ma materiał wizualny pozyskiwany od wychowanków ośrodków szkolno-wychowawczych dopełniony ich komentarzem. Student jako badacz nabywa określone kompetencje w zakresie systematycznego i konstruktywnego dokonywania analiz pozyskiwanych informacji. Dociekania prowadzone w tym obszarze stają się istotne poznawczo w zakresie metodyki pracy resocjalizacyjnej, ale także profilaktyki zachowań ryzykownych. Trudno przecenić sytuacje angażujące uczestników wspomnianych zajęć do przejawiania twórczej aktywności i refleksji nad prezentowanymi przez wychowanków zachowaniami i formami uczestnictwa społecznego.

Studenci uczestniczą co najmniej pół roku w projekcie doskonałą i rozwijają własne umiejętności w zakresie metodyki wychowania i resocjalizacji. Trenują przydatne w resocjalizacji kompetencje związane z komunikacją interpersonalną, wyrażaniem empatii, asertywnością, umiejętnością motywowania, ćwicząc jednocześnie praktycznie fotografowanie (wykonanie zdjęć i wywołanie ich w ciemni). Wizyty studyjne w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych umożliwiają zapoznanie się z warunkami i specyfiką pracy w tych palcówkach oraz stanem, potrzebami i zainteresowaniami wychowanków, ci zaś zyskują możliwość cyklicznych wizyt w uczelni, by razem ze studentami uczyć się budowania pozytywnego obrazu siebie poprzez dialog i wszystkie etapy procesu fotografowania.

Wzmacnianie teorii i praktyki resocjalizacji nie tylko strukturalnym podejściem do kategorii „tożsamości”, lecz nowatorskim wykorzystaniem różnych narzędzi badawczych, tworzących dobre modele weryfikacji empirycznych kluczowych kategorii teoretycznych, wydaje się współcześnie nieuniknione. Rozwijanie warsztatu naukowo-badawczego jest istotnym wyzwaniem dla tej niewątpliwie jednej z najmłodszych subdyscyplin pedagogiki.

Potencjał emancypacyjny fotobrazu ukazuje istotne szanse i zagrożenia osoby w relacjach z otoczeniem społecznym i kulturowym. Wyzwaniem pedagogiki resocjalizacyjnej nie jest dziś wzmacnianie dotychczasowego systemu izolacji i terapii, jako najbardziej skutecznego instrumentu readaptacji społecznej osób niedostosowanych społecznie, lecz poszukiwanie bardziej skutecznego sposobu wczesnego wykrywania zagrożeń rozwojowych oraz bardziej twórczego i humanistycznego uczestnictwa wszystkich podmiotów socjalizacji w różnych formach własnego rozwoju i doskonalenia.

Efekty płynące z wykorzystania obrazu pokazują kolejne możliwości przecierania trudnego szlaku do nowego i ważnego poznawczo uprawiania teorii i praktyki pedagogicznej, realizowanego na styku tego, co istotne z pozycji osoby i kultury, wolności i solidarności, wymagającej po każdej ze stron wielkiego zaangażowania i wysiłku motywacyjnego.

Abstract: Social rehabilitation education in relation to „photo-images” in the research and in the practice of social rehabilitation interactions

Dynamic development of visual studies inquires a new approach towards image in scientific research. This article is aimed at joining the discussion concerning utilizing photographic visuals in research and application of social rehabilitation pedagogy. Moreover, it evaluates the efficiency of both “participatory photography” and visual ethnography – and the associated experimental research in this very field.

Key words: social rehabilitation pedagogy, visual studies, visual research methodology, participatory photography.

Bibliografia

- [1] Ambrozik W., 1997, *Dewiacje wychowawcze w środowisku wiejskim*, Wydawnictwo Eruditus, Poznań.
- [2] Ambrozik W., 2010, *O konieczności udziału społeczeństwa w procesie resocjalizacji przestępców*, [w:] *Problemy współczesnej resocjalizacji*, red. L. Pytka, B.M. Nowak, Wydawnictwo Pedagogium, Warszawa.
- [3] Ambrozik W., 2016, *Pedagogika resocjalizacyjna*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [4] Bałandynowicz A., 2015, *Probacja. Probacyjna sprawiedliwość karząca*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- [5] Bałandynowicz A., 2019, *Probacja. Resocjalizacja z udziałem społeczeństwa. Konteksty antropologiczno-filozoficzne*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- [6] Banks M., 2009, *Materiały wizualne w badaniach jakościowych*, tłum. P. Tomanek, PWN, Warszawa.
- [7] Barthes R., 2000, *Mitologie*, przeł. A. Dziadek. Wydawnictwo KR, Warszawa.
- [8] Batorski D., 2015, *Technologie i media w domach i w życiu Polaków. Diagnoza Społeczna 2015. Warunki i Jakość Życia Polaków – Raport*, „Contemporary Economics”, nr 9/4.
- [9] Bauman S., 2013, *Cyberbullying: What Does Research Tell Us?*, „Theory Into Practice”, nr 52:4.
- [10] Belting H., 2007, *Antropologia obrazu. Szkice do nauki o obrazie*, przeł. M. Bryl, Universitas, Kraków.
- [11] Berger J., 1997, *Sposoby widzenia. Na podstawie cyklu programów telewizyjnych BBC Johna Bergera*, przeł. M. Bryl, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań.
- [12] Berger J., 2008, *Sposoby widzenia*, przeł. M. Bryl, Fundacja Aletheia, Warszawa.
- [13] Bernasiewicz M., Noszczyk-Bernasiewicz M., 2019, *O pracy środowiskowej jako alternatywie dla zabiegów resocjalizacyjnych: z doświadczeń praktycznych*, „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne”, nr 9(2).
- [14] Bohnsack R., 2004, *Metoda dokumentarna – od koniunktywnego zrozumienia do socjogenetycznej interpretacji*, przeł. S. Krzychała, [w:] *Społeczne przestrzenie doświadczenia. Metoda interpretacji dokumentarnej*, red. S. Krzychała, WN DSWE TWP, Wrocław.

- [15] Bourdieu P., 1965 (red.), *Un art moyen: Essai sur les usages sociaux de la photographie*, Paris, Les Éditions de Minuit, «Le sens commun».
- [16] Braun-Gałkowska M., 2009, *Poznanwanie systemu rodzinnego*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- [17] Braun-Gałkowska M., 2017, *Rysunek jako projekcja zmian w relacjach rodzinnych*, [w:] *Rysunek projekcyjny w badaniach nad rodziną i wychowaniem. Aspekty badań empirycznych i klinicznych*, red. B. Kostrubiec-Wojtachnio, E. Trubiłowicz, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- [18] Chomczyński P., 2014, *Działania wychowanków schronisk dla nieletnich i zakładów poprawczych. Socjologiczna analiza interakcji grupowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- [19] Collier J., Collier M., 1986, *Visual Anthropology: Photography as a Research Method (1967)*, University of New Mexico Press, Albuquerque.
- [20] Denzin K.N., 2000, *Reading Film – Filme und Videos als sozialwissenschaftliches Erfahrungsmaterial*, [w:] *Qualitative Forschung. Ein Handbuch*, Hg. U. Flick, E. von Kardorff Ernst, I. Steinke, Reinbek bei Hamburg.
- [21] Drozdowski R., 2008, *Autodefiniujące pamiątki*, [w:] *Wyobrażenia społeczna. Horyzonty – źródła – dynamika. Uwarunkowania strategii dostosowawczych współczesnego społeczeństwa*, red. R. Drozdowski, M. Krajewski, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- [22] Ferenc T., 2001, *Socjologia obrazu, socjologia fotografii – praktyki badawcze*, „Przegląd Socjologiczny” t. 50, nr 2.
- [23] Ferenc T., 2009, *Sztuka fotografowania biedy – komu służą zdjęcia nędzy?*, [w:] *Obraz, przestrzeń, popkultura. Inspiracje badawcze w polu pedagogiki społecznej*, red. M. Mendel, B. Kosmalska, M. Ejsmont, Wydawnictwo „Adam Marszałek”, Toruń.
- [24] Flusser V., 2004, *Ku filozofii fotografii*, przeł. J. Maniecki, Folia Academiae, Akademia Sztuk Pięknych w Katowicach, Katowice.
- [25] Gobo G., 2008, *Doing Ethnography*, Sage, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore.
- [26] Grady J., 2009, *Badania wizualne na rozdrożu*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 5, nr 2.
- [27] Gulczyńska A., 2013, *„Chłopaki z dzielnicy”. Studium społeczno-pedagogiczne z perspektywy interakcyjnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- [28] Hopfinger M., 1997, *Kultura audiowizualna u progu XXI wieku*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich, Warszawa.
- [29] Jay M., 1999, *Nowoczesne władze wzroku*, [w:] *Przestrzeń, filozofia, architektura*, red. E. Rewers, Wyd. Fundacji Humaniora, Poznań.
- [30] Jedlewski S., 1966, *Analiza pedagogiczna systemu dyscyplinarno-izolacyjnego w resocjalizacji nieletnich*, Ossolineum, Warszawa.
- [31] Konecki K., 2005, *Wizualne wyobrażenia. Główne strategie badawcze w socjologii wizualnej a metodologia teorii ugruntowanej*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 1, nr 1.
- [32] Konecki K., 2008, *Wizualna teoria ugruntowana. Rodziny kodowania wykorzystywane w analizie wizualnej*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 4, nr 3.
- [33] Konecki K., 2010, *Wizualna Teoria Ugruntowana. Nauczanie teorii ugruntowanej przy pomocy obrazów i analizy wizualnej*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 6, nr 2.
- [34] Konecki K., 2012, *Wizualna teoria ugruntowana. Podstawowe zasady i procedury*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 8, nr 1.
- [35] Konopczyński M., 1996, *Twórcza resocjalizacja*, Wydawnictwo Editions Spotkania, MEN, Warszawa.

- [36] Konopczyński M., 2006, *Metody twórczej resocjalizacji*, PWN, Warszawa.
- [37] Konopczyński M., 2013, *Kryzys resocjalizacji, (czy)li sukces działań pozornych, refleksje wokół polskiej rzeczywistości resocjalizacyjnej*, Wydawnictwo PEDAGOGIUM, Warszawa.
- [38] Konopczyński M., 2014, *Pedagogika resocjalizacyjna*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [39] Koseła K., 1989, *Wywiad z interpretacją fotogramów*, [w:] *Poza granicami socjologii ankietaowej*, red. A. Sułek, K. Nowak, A. Wyka, PWN, Warszawa.
- [40] Koseła K., 1990, *Interpretacja fotografii. Krok ku socjologii wizualnej*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1.
- [41] Kress G., T. van Leeuwen, 2006, *Reading Images. The Grammar of Visual Design*, Routledge, London.
- [42] Kupiec H., 2019, *Tożsamość nieletnich a motywacja do zmiany w warunkach palcówki resocjalizacyjne*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [43] Leary M.R., Kowalski R.M., 1990, *Impression Management: A Literature Review and Two Component Model*, „Psychological Bulletin”, 107(1), 34–37.
- [44] Michałowska M., 2012, *Foto-teksty. Związki fotografii z narracją*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [45] Michel M., 2016, *Gry uliczne w wykluczenie społeczne w przestrzeni miejskiej: perspektywa resocjalizacyjna*, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- [46] Mirzoeff N., 2002, *The Subject of Visual Culture*, [w:] *The Visual Culture*, London–New York.
- [47] Mirzoeff N., 2003, *An Introduction to Visual Culture*, Routledge, London–New York.
- [48] Mitchell W.J.T., 1994, *Picture Theory: Essays on Visual and Verbal Representation*, The University of Chicago Press, Chicago–London.
- [49] Mitchell W.J.T., 2006, *Pokazując widzenie. Krytyka kultury wizualnej*, tłum. M. Bryl, „Artium Quaestiones”, t. 17.
- [50] Mitchell W.J.T., 2009, *Zwrot piktorialny*, tłum. M. Drabek, „Kultura Popularna”, nr 1(23).
- [51] Mudrecka I., 2017, *Wzmacnianie samokontroli jako cel wychowania resocjalizującego*, [w:] *Teoretyczne i metodyczne aspekty resocjalizacji młodzieży niedostosowanej społecznie*, red. I. Mudrecka, Wydawnictwo Pedagogium, Warszawa.
- [52] Mudrecka I., 2018, *Resocjalizacyjna przemiana – warunki, mechanizmy, wspomaganie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- [53] Muskała M., 2016, *Odstąpienie od przestępczości w teorii i praktyce resocjalizacyjnej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- [54] Nowotniak J., 2012, *Etnografia wizualna w badaniach i praktyce pedagogicznej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [55] Lasch Ch., 1979, *The Culture of Narcissism*, W.W. Norton & Company, London–New York.
- [56] Levinson P., 2010, *Nowe nowe media*, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- [57] Olechnicki K., 2003, *Antropologia obrazu. Fotografia jako metoda, przedmiot i medium nauk społecznych*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- [58] Ostaszewska A., 2012, *Popkulturowe ramy tożsamości. Media, kultura popularna, internet jako nowe środowiska kształtowania tożsamości*, ORE, Warszawa.
- [59] Pink S., 2009, *Etnografia wizualna. Obrazy, media i przedstawienia w badaniach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [60] Pontremoli E., 2006, *Nadmiar widzialnego. Fenomenologiczna interpretacja fotogeniczności*, Wydawnictwo Słowo/obraz/terytoria, Gdańsk.

- [61] Portella A., 2014, *Visual Pollution. Advertising, Signage and Environmental Quality*, Routledge, Londyn.
- [62] Przybyliński S., 2007, „Dziara”, „cynkówka”, „kolka” – zjawisko tatuażu więziennego, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [63] Pyżalski J., 2012, *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [64] Rorty R., 1992, *The Linguistic Turn. Essays in Philosophical Method (with Two Retrospective Essays)*, University of Chicago Press, Chicago-London.
- [65] Rose G., 2010, *Interpretacja materiałów wizualnych. Krytyczna metodologia badań nad wizualnością*, tłum. E. Klekot, PWN, Warszawa.
- [66] Sartori G., 2007, *Homo videns. Telewizja i postmisylenie*, tłum. J. Uszyński, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- [67] Sęk H. (red.), 1984, *Teoretyczne podstawy metod projekcyjnych*, [w:] *Metody projekcyjne. Tradycja i współczesność*, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- [68] Sontag S., 1986, *O fotografii*, przeł. S. Magala, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa.
- [69] Stiegler B., 2009, *Obrazy fotografii. Album metafor fotograficznych*, Universitas, Warszawa.
- [70] Szaszkievicz M., 1997, *Tajemnice grypsarki*, Wydawnictwo Instytut Ekspertyz Sądowych, Kraków.
- [71] Szpunar M., 2016, *Kultura cyfrowego narcyzmu*, Wydawnictwa AGH, Kraków.
- [72] Sztompka P., 2006, *Socjologia wizualna. Fotografia jako metoda badawcza*, PWN, Warszawa.
- [73] Sztompka P., Bogunia-Borowska M., 2012, *Fotospołeczeństwo. Antologia tekstów z socjologii wizualnej*, ZNAK, Kraków.
- [74] Urban B., 2001, *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [75] Urban B., 2005, *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [76] Urban B., Stanik J.M., 2008, *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, PWN, Warszawa.
- [77] Wang C., 1999, *Photovoice: A participatory action research strategy applied to women's health*, „Journal of Women's Health”, nr 8(2).
- [78] Wang C., 2006, *Youth participation in photovoice as a strategy for community change*, „Journal of Community Practice”, nr 14(1/2).
- [79] Wojtasik L., 1987, *Propaganda wizualna*, Książka i Wiedza, Wrocław.
- [80] Wolcott H., 1992, *Posturing in Qualitative Research*, [w:] *The Handbook of Qualitative Research in Education*, red. M. LeCompte, W. Millroy, J. Preissle, Academic Press Inc. Harcourt Brace & Company, San Diego-New York.

Źródła internetowe

- [81] Lenhart A., Purcell K., Smith A., Zickuhr K., *Social Media and Young Adults*, <http://www.pewinternet.org/2010/02/03/social-media-and-young-adults/> (dostęp: 17.03.2018).

Justyna Nowotniak

University of Szczecin [justyna.nowotniak@usz.edu.pl]

Social rehabilitation education in relation to “photo-images” in the research and in the practice of social rehabilitation interactions

Abstract: Dynamic development of visual studies inquires a new approach towards image in scientific research. This article is aimed at joining the discussion concerning utilizing photographic visuals in research and application of social rehabilitation pedagogy. Moreover, it evaluates the efficiency of both “participatory photography” and visual ethnography – and the associated experimental research in this very field.

Key words: social rehabilitation pedagogy, visual studies, visual research methodology, participatory photography.

Visual civilization as a source of risky behaviors of a contemporary human

More than a quarter of a century has passed since William J. Thomas Mitchell announced the “pictorial turn” to the world (Mitchell 1994). Whatever the pictorial turn is, then, it should be clear that it is not a return to naive mimesis, copy or correspondence theories of representation, or a renewed metaphysics of pictorial “presence”. [...] it is rather a postlinguistic, postsemiotic rediscovery of the picture as a complex interplay between visibility, apparatus, institutions, discourse, bodies, and figurality. (Mitchell 2009, p. 4–19).

Ten years later, Nicolas Mirzoeff characterized the visual civilization, which he recognized as the everyday life of the majority of the world's population, and argued that social practices are constructed around visibility and visibility, becoming the axis of individual and collective human actions and behaviors (Mirzoeff 2008, pp. 3–24). It is hard to disagree today with the thesis that visualizing the world is one of the basic needs of contemporary homo videns (Sartori 2007) and the society of the new paradigm can be called a photo-society (Bogunia-Borowska 2012).

The development of visual media has boosted studies on the social issues of images also in Poland, especially in the field of visual sociology and image anthropology (Olechnicki 2003; Sztompka 2006).

“Image” in the face of diverse scientific manifestations has become an increasingly significant theoretical category. There has been a development of visual studies established in the specifics of their subject domain. The lack of clarity of what this domain is about, has long been the weakest point of visual studies, seen more as an interdisciplinary phenomenon than a scientific discipline. The terms visual studies and research on visual culture were used interchangeably, with the central categories of “visuality” and “visualizing” (Mirzoeff 2003). To this day, many researchers attribute visual culture studies to the development of postmodern art history research and understand them as an interdisciplinary “image theory”, making them the genesis of visual studies.

Consideration of the potentials and threats of the impact of visual images on diverse age groups over time became interesting also to researchers in the field of education sciences. In a world dominated by images, the following are listed on the side of threats: visual propaganda (Wojtasik 1987); visual overload, some kind of “epidemic” of images (Portella 2014); power, hegemony of images (Jay 1999); spread of digital narcissism and consumption of images (Szpunar 2016); iconic panic and contemporary forms of iconoclasm (Sontag 1986); various forms of visual regimes (Hopfinger 1997).

Some pedagogical sub-disciplines have already identified problem areas that need to take this cultural change into account. Socialization in the “virtual network” has become a new challenge for social rehabilitation pedagogy (Konopczyński 2014, p. 20), especially in the context of risky behaviors of juveniles, which are increasingly often located in virtual reality.

Declared Internet users explore it in many ways. One of the dominant activities of the digital natives generation is an account and activity on social networking platforms. American research indicates that the percentage of users of social networking platforms, mainly Facebook, reaches 90% in this age group (Lenhart 2010). Similar results apply to Polish youth (Batorski 2015). They show that popular and important forms of contact for young people, made possible by new media, are a source of many positive experiences.

Cyberbullying is considered to be a negative phenomenon concerning online social interaction. It is also repeatedly linked to the image, which is due, among

others, to the contemporary meaning given to “digital self-presentation” (Bauman 2013). Social media are indeed focused on the image and their great popularity is associated with the possibility of presenting photos, including the so-called selfies. Photographs are evaluated, widely commented on and play a significant role in the process of identity formation. Positive self-presentation in social media is very important and exposes mainly visual aspects of image (Ostaszewska 2012). The basic motives for undertaking self-presentational behaviors are increasing and protecting self-esteem as well as creating and maintaining a specific identity (Leary, Kowalski 1990).

The online image is also one of the main targets of the perpetrators of cyberbullying, because the activity related to the dissemination of images has the greatest potential for victimization. Of course, the qualitative variety of acts of electronic violence is related to the amount of damage that such acts can cause (Pyżalski 2012).

Without an in-depth study of the image, a methodology that encourages reflection on how different social groups form the “framework” for the reception and creation of images, consisting of pervasive visual communication, it will be increasingly difficult to understand social phenomena and processes. Contemporary practices of viewing, creating and using images concern all social groups and generations, attributing various meanings to visuality. Effective education or social rehabilitation that fosters the development of the critical competence of viewing and image production practices, and thus finding by children and young people of their place in the world, should recognize and use this cultural change.

Representatives of social sciences generally agree that the effectiveness of mechanisms of control over adolescent youth, functioning in the area of family, school and peer groups, is changing. The search for psychosocial factors that determine risky behaviors of schoolchildren is located on the side of tasks important from the point of view of research and provokes many questions: Do problems related to the prevention of risky behaviors of youth take on a new dimension in the visual civilization? How, in the today’s world, can we empirically explore the issues that focus on recognizing the problem and the conditions of risky behaviors in adolescents from the generation of digital natives?

Known problems, often unresolved, gain a new context, perhaps also a new level of difficulty. Analyses made over many years by Wiesław Ambrozik (2001, 2010, 2016), Marek Konopczyński (2006, 2013, 2014), Irena Mudrecka (2017, 2018), Bronisław Urban (2001, 2005, 2008), Andrzej Bałandynowicz (2015, 2019), Maciej Muskała (2016), Maciej Bernasiewicz (2019) and others prove that the basic causes lie in the hitherto established factors and in this context these feeding the already existing scientific knowledge concerning the problems of conditions and development of social maladjustment of youth are consolidated. They confirm a certain already known and described state of affairs, illuminating the premises also feeding the contents of classical criminological theories.

The knowledge gained from empirical projects proves the known links between deviant behaviors of youth, e.g. with negative patterns or the location of social control. The effectiveness of activities in the area of social rehabilitation does not increase either. Stanisław Jedlewski wrote critically about this fact already in the sixties in his work entitled *Analiza pedagogiczna systemu dyscyplinarno-izolacyjnego w resocjalizacji nieletnich* (Pedagogical analysis of the disciplinary-isolation system in the social rehabilitation of minors). Therefore, it seems that not much has changed over the past few decades. Marek Konopczyński diagnoses this state of crisis as a success of apparent actions (2013).

Within the psychosocial conditions of risky behaviors of young people, there are many phenomena the research on which are located on the border of various scientific disciplines, visual studies, visual sociology create new planes of reference. In pedagogy, and especially in social rehabilitation pedagogy, the need to explore them is conditioned by the need to develop social rehabilitation practice that effectively responds to new phenomena, also allowing them to be inscribed in an ever wider social context.

Wiesław Ambrozik spoke about the totalizing nature of corrective measures taken without an in-depth diagnosis of phenomena and processes requiring correction in his lecture "O konieczności uspołecznienia systemu profilaktyki i resocjalizacji" [On the necessity of socializing the system of prevention and social rehabilitation], delivered in 2018 at the meeting of the Correctional Pedagogy Team with the Committee of Pedagogical Sciences of the Polish Academy of Sciences. He emphasized that the problem lies not only in the methods of social rehabilitation impact, but above all in the change of the whole model of social rehabilitation of juveniles to date, in the need to socialize it, communitarize activities referring to a reliable diagnosis of the current state of affairs. Then it will be possible to integrate and coordinate the various forces that lie mainly in local communities, which will implement the students into appropriate social roles and reconstruct their disturbed social ties with the family and other components of the educational environment under the coordinating eye of appropriate rehabilitation centers. Rather than isolating and subjecting them to disciplinary measures or therapeutic measures deprived of social participation, they will activate them and implement them into socializing social participation in ever wider areas of socio-cultural life.

Therefore, the psychosocial conditions of risky behaviors of adolescents, in the light of the conclusions formulated in the literature on the subject, require research and further description, using the entire potential of social research methodology. This, of course, brings with it many challenges, which always arise when we push boundaries, looking for new contexts of already known phenomena.

Therefore, the aim of the article is to join the discussion on the use of the image, and more specifically, the photographic image in research and pedagogical practice in the field of social rehabilitation pedagogy. The usefulness of so-called

participatory photography will be considered in this context. I will also briefly refer to my own research experience, which I have gained when implementing projects using visual ethnography.

Potentials of photographic techniques in discovering the invisible – social rehabilitation work with photo-image

The titular participatory photography is a research technique based on cooperation with the respondent. The person taking part in the research takes pictures connected with the subject given by the researcher. Most often this technique is combined with interviewing (Koseła 1989, 1990) or writing photo-essays by the author of the photography. In this context, the literature also uses the name photo-voices, visual voices or talking pictures (Wang 1999, 2006). The use of it may accompany the work with the image focused simultaneously on other purposes. A researcher with additional competences in the field of integrated personal, environmental and cultural-civilizational interactions with people who violate the social order may, for example, use photography for action research, in which it works perfectly. This perspective seems particularly promising for pedagogues, who very often function on the borderline between education studies and pedagogy.

A notable example is the long-lasting activity of Hubert Kupiec, a passionate photographer, who skillfully makes it a toolbox used for many professional tasks. For many years, he was a tutor of the Social Rehabilitation Students' Club at the Institute of Pedagogy of the University of Szczecin, he created its program based on multi-purpose photographic workshops entitled “Photography in social rehabilitation”. This original project was based on Marek Konopczyński's theory of creative social rehabilitation and, in time, research in action. Work on the attribution tactics of juveniles and their creation of an alternative social self-presentation through the visualization of identity (Konopczyński 2006, p. 106–121), was based on the use of photo-images.

In the first edition, students of school counseling and social rehabilitation conducted photographic and theater workshops for girls from the Janusz Korczak Youth Education Center in Szczecin, in the form of weekly 4-hour meetings. In 2012, a six-month application and research project “Social rehabilitation through photography” was carried out with socially maladjusted young people staying in the Youth Education Center in Szczecin, in the Youth Education Center in Trzebieża and in the Juvenile Shelter in Szczecin. In total, the Social Rehabilitation Research Club organized four series of workshops “Creative social rehabilitation through photography”, from 2008 to 2014, attended by 36 students and 36 pupils.

Several years of work with the use of photography accompanying the reflection on the personal development of socially maladjusted youth, aimed at internalizing their self-presentation as a process of creating the Self, is a unique

undertaking on a national scale, especially a smooth transition from practice to scientific research on deviant identity has occurred. The above-described application and research project is an exemplification of the implementation of the postulate of adapting the social rehabilitation practice and educational activities to specific conditions of manifestations of deviant identity.

Taking pictures of one's own life by the pupils of the educational centers corresponds to the assumptions of self-definition through photography in visual methodology. This technique, as one of the ways of using participatory photography, is most often combined with a specific task, e.g. a request to indicate in the photographs the places with which a person participating in the research identifies or objects identifying him/her at a given stage of his/her life (Drozdzowski 2008).

Photography, which is at the same time an element of creative social rehabilitation and a research tool, reveals great possibilities, acting as a kind of catalyst improving not only communication, but also the processes of change and development of socially maladjusted youth. Taking pictures and talking about them, in the case of the reported workshops, eliminated negative emotions, creating social ties. Taking and viewing photographs together are the commonly known and described bonding activities (Bourdieu 1965).

Above all, however, the self-presentation encouraged one to reflect on one's own life situation and verbalize it in relation to various time perspectives, including the past. The process of becoming aware of and observing one's own characteristics, which are manifested during the visualization of one's own identity parameters, combined with the presentation of oneself to other people, allows one (a young person JN) to become convinced that he/she has the same characteristics as those present in the image he/she created (Konopczyński 2006, p. 119).

Creating photo-images is effective both in relation with one person and when working with a group. Young people appreciate working with self-portraits or portraits taken by others and autobiographical photographs. However, the use of photographs can be varied, e.g. as metaphorical sheets helpful in discussions on many difficult subjects.

Participatory photography also relieves other methodological tensions in education, including social rehabilitation. The study of conditions of risky behaviors of youth, including the need to diagnose personal and social dimensions, is a problem area located at the meeting point of psychology and social rehabilitation pedagogy. On this borderline, doubts about the legitimacy and, above all, the possibility of research on "personality traits" carried out by educators are verbalized many times. Not all educators share the concern associated with being accused of barging into the competences of psychologists. In pedagogical research the category "identity" sounds in many ways, and scientists representing education sciences agree that its multiple reconstructions can only take place on the dialectic borderline of philosophy, psychology, sociology and education. The argument in favor of such a possibility is a holistic approach to the human being in peda-

gological research, allowing to capture the constitutive features of the essence and structure of the components that could be useful in conceptualizing the created identity models.

An example of research illustrating these issues is the monograph by the already mentioned Hubert Kupiec, entitled *The identity of juveniles and the motivation to change in the conditions of the social rehabilitation centers [Tożsamość nieletnich a motywacja do zmiany w warunkach placówki resocjalizacyjnej]*, created around the basic theoretical category of "deviant identity". It deals with the rarely explored issue of the relationship between the deviant identity of juveniles and motivating them to make constructive changes within themselves. Identity research, in this case on conditions and manifestations of deviant identity, does not have to mean the need to use psychological tests, but a specific projection mechanism inscribed in the contact of humans with the image, especially the self-created one.

A precise description of the possibilities of using and researching images by social researchers, involves the need to answer numerous questions: about the essence of what an image actually is, about the relationship between word and image, about the methods and mechanisms of (re)constructing the world through the image and many others. Citing the category of "image" only in relation to visuality is a major simplification.

The framework of this text does not allow the development of the key issues of embedding the 'pictorial turn' in the context of the 'linguistic turn' (Rorty 1992), or the essence of the textuality of Roland Barthes's image (2000), which poses the question of the relation between the image and the possibility/necessity of its reading through language.

It can be clearly emphasized, however, that it is not only about the projection potential of an image, read in terms of psychological usefulness of pictorial tests occurring, for example, in the form of schematic drawings, photographs or color spots with the already canonical example of the Rorschach test, but also about scientifically legitimized use of visual data, going beyond the mechanism of projection. The tests are obviously of great importance for educators, e.g. in the context of diagnosing the functioning of a person in their natural family system (Braun-Gałkowska 2009, 2017). However, the very understanding of the "projection method" introduced in the field of psychology, with a view to therapeutic measures and the possibility of gaining insight into the opinion of the respondents, far from the meanings arbitrarily established by the experimenter/researcher, goes beyond the meaning of a pictorial test. Projection methods show the subjective and subject-individual way of perceiving and constructing the environment (Sęk 1984, p. 5). The projection techniques presented in this way are particularly useful in qualitative research, the aim of which is an in-depth analysis of the examined phenomenon, understanding of preferences, gaining opinions of the examined persons on the basis of what they say about other people, things,

phenomena or situations. It is, therefore, the creation of a kind of situation for projection without targeting, suggesting or forcing answers. Projective properties of the image stimulate the participants to be active, the actions taken are spontaneous and free, because they do not require extraordinary communication skills from young people. They are also of educational nature if combined with, for example, workshops in a darkroom.

It is worth mentioning at this point that in the practice of social rehabilitation, the thread of adapting educational activities to the changing identity of adolescents is rather rare. The problem of totalizing correctional centers, which are places of faulty adaptation or apparent social rehabilitation have already been discussed in many scientific reports. There is no shortage of interesting and valuable theoretical solutions to counterbalance this.

Andrzej Bałandynowicz (2015, 2019), the author of the theory of probation (multi-band theory of social rehabilitation with the participation of society), stresses its application in supporting and acquiring communication, development and adaptation skills of convicts and values creating their personal, social and cultural identity. It is a way of understanding the probation activity as social change, which is a supportive social rehabilitation with the participation of society. The author postulates in social rehabilitation activities to experience emotional freedom or to respect the need for the right to choose. This is one of the basic challenges for people struggling with their difficult life situations.

Working with participatory photography evokes a reflection going in this direction. This is a kind of start of adaptation to freedom, beginning with an attempt to depict it in its broadest sense in relation to oneself. The camera lens works a little like a magnifying glass, allowing you to see the invisible and capture a look. Careful framing is a metaphorical mechanism of shaping identity, which can be used in a very conscious way in social rehabilitation.

Photographic techniques and methods in visual methodology

Visual methodology as a relatively young field of knowledge, although diverse in terms of methods and techniques used, requires basic, maybe even naive – literal – categorical distinctions. The lack thereof reduces photography to a document, cancels its potential as a visual information, making photographs an objective evidence that reflects reality in details. Meanwhile, the same thing photographed by different people can mean something completely different, because it always has its own unique context, which we do not realize until it is described. Participatory photography makes it possible to examine ways of viewing, according to the thesis articulated by John Berger that an image embodies the way the artist sees it (Berger 1997). A contemporary researcher in the field of juvenologic

issues is able to collect richer empirical material by asking young people: “show me who you are,” than by giving them a task: “tell me who you are”. The latter task also takes on a different meaning if you use the photonarration created by a teenager invited to comment on the photographs posted eg. on their own Instagram account. Marianna Michałowska uses the notion of “photo-text” defining it as an intentionally created structure, referring to photographic images of material objects, representing cultural meanings and individual experiences of the audience (2012, p. 12).

Visual narration, which is the basis of participatory photography technique, seems to be a very important manner of communication with the world for this generation. Whether this digital natives’ photo-voice is certainly a fully conscious need or just another visual regime is another interesting problem in the area of questions about the hidden oppressiveness of multimedia.

Therefore, to sum up the categorical decisions, it should be emphasized that photography is a technique of recording an image using specific equipment. The effect of its application is a photograph, i.e. an image that has been recorded on a specific medium that allows to give this view/image a materialized character. A photographic image is therefore the appropriate subject of analysis.

A photographic image is given a meaning with a clear temporal character. It is usually treated as a transfer of something that was, happened or already took place to a certain level of conventional reality. It is a materialized trace of memory. In research using participatory photography, this assumption is often wrong. Photo-images¹ can be a projection about the future of the photographer. The photographer creates his/her own vision of the expected world, realizes his/her goal, self-defines himself/herself, creating his/her surroundings, often creating an illusion of reality². For this reason a “photographic image” is sometimes replaced by the term “visual representation”. Gillian Rose makes a clear distinction between what is seen and how it is seen. Its consequence is the conviction that visual representations are interpretations of the world, not transparent windows for viewing reality (Rose 2010, p. 20).

Mirzoeff uses the term “visual event”. He understands it as a visual impression obtained thanks to tools and visual technologies, e.g. through photography, in which a person seeks visual information, meaning or pleasure (Mirzoeff 2002, p. 6).

.....

¹ A photo image in the sense of material image (*picture*), i.e. an analog or digital photograph.

² Those who take part in research where photography is used for self-definition are often surprised by the final effect of self-creation. This moment triggers the need for a narrative, thanks to which the researcher becomes a witness to the reconstruction of the course of life, often also the process of becoming. In the case of young people at risk of risky behaviors, the importance of this experience is multiplied by triggering deep self-reflection, often also in autobiographical memory. In such cases, we can talk about the emancipatory potential of the research process, typical of qualitative research embedded in a critical paradigm. Entrusting someone with photographic equipment can also be ennobling, empowering the respondent. Even if these are only disposable cameras.

John Grady believes that images have their hidden ideological text (politic) as well as their “careers”, moving from one context to another, changing the meaning that is attributed to them (Grady 2009).

Vilém Flusser generalizes a thesis about the special properties of the camera and the impossibility of faithfully reproducing reality by introducing the “apparatus” category. He believes that every camera stimulates thinking and that it enables people with imagination to produce and decrypt images that are just another perception of reality (Flusser 2014).

A camera in the hands of the researcher or the person taking part in the research can therefore provide very diverse empirical material, depending on what status the photograph will be given, who will take the photograph and whether the visual material will be completed with an interview.

Many researchers overlook the possibility of handing over the camera to the respondents. Krzysztof Konecki lists four attitudes, mainly entrusting the camera to the researcher and making this a basic and purposeful research strategy. The researcher can use the “photographic thematic list”(shooting scripts), containing, at will, the researcher’s questions, derived from e.g. fieldwork. These are usually the instructions for taking pictures.

The second and third attitude is the use of photographs depicting specific objects of social importance for analysis as existing materials and linking them to generated materials (i.e. to narrations and verbal comments made by the respondents on the photographs shown to them). A fourth equally popular strategy is the use of photographs as evidence to support conclusions or as an illustration for conclusions from studies where the main data were verbal texts or figures and statistical representations of data (Konecki 2005, 2008, 2010, 2012).

Marcus Banks, dividing visual methods, mentions cooperation with social actors to create visual performances, i.e. photographs or films (researching the community through the creation of images by its members) and researching existing visual performances (studying images in order to obtain information about the community) (2009).

The documentary method, which aims to reconstruct the knowledge acquired through everyday experience, also uses the interpretation of video recordings, images and photographs (Bohnsack 2004). The study of the image in the context of media research conducted by Gunther Kress and Teo van Leeuwen is an expression of our belief that we are witnessing the replacement of language culture by image culture (2006).

Visual studies can be found in texts by Walter Benjamin, Michel Foucault and Jacques Lacan. The highly diversified visual studies around the world combine the issues of media with the basic category of “visuality”, many times making the semiotic concepts of Roland Barthes (2000) the basis for theoretical clarifications. Many researchers focus on the social phenomenon of constructing representations of reality in order to give it meaning. The ordering function in this respect is ful-

filled by the arrangements made by Mirzoeff as regards the already mentioned “visual event”, which illustrate the infinite freedom of ways of perceiving and the related possibility of bringing images to life (Mirzoeff 2003).

There are many theoretical proposals for image analysis, the conscious researcher is faced with the choice of semiological, hermeneutical, structuralist or several other interpretations, with visual theory at the forefront. Many analysis variants are based on classical content analysis, focused on discovering and understanding hidden senses. In his series of photographs, Norman K. Denzin indicates several structures of meanings (narrations). The basic ones are visual text (narration) and spoken text (narration) as a commentary of photographers to their photos. Another story is visual and spoken text combined into one story. Separate analyses are carried out in relation to interpretations and explanations that the viewer or the author of the photograph (together with the researcher) gives to the visual and told texts (narrations) (2000, p. 423).

The contemporary compulsion to create photographs and be photographed provides many people with a sense of more complete participation in society, but also the pleasure of being watched (Pontremoli 2007). The method of participatory photography, initially quite skeptically perceived in social sciences, is gaining a stronger position thanks to these new contexts. Naturally, the choice of photographic technique must correspond with the problems and theoretical assumptions of the research project.

The photography is successfully used in ethnographic research, emphasizing the need to take into account the cultural perspective, in research in the field of social sciences as well as in pedagogy (Nowotniak 2012). Photographic techniques in a sense are theoretically rooted in ethnography, which encourages reflective telling of social stories through images and/or texts. A notable example was the project of John Adair and Sol Worth referring to auto-photography. Researchers distributed cameras to Navajo Indians, trying to find an answer to the question about the daily life of the tribe, the way they perceive themselves and the social reality in which community members function (Banks 2009).

Therefore, cultural knowledge is gathered assuming the “emic” (internal) cognition – it is the internal knowledge of the members of the studied community, it has a clear cultural context (Wolcott 1992). Photographic techniques, especially participatory photography, seem to meet the epistemological assumptions set out in interactionist ethnography (Gobo 2008).

Visual data help to expose the category of the place recurring in different contexts in the social rehabilitation pedagogy. The issue of the place directs the persons taking part in the study to the world of values, reveals e.g. the meaning of the family home and the importance of its existential location for the creation of subjectivity of the young person. It reveals diverse images of social order and social worlds, often leading to reflections on the existential sense of being. Photographic images reflect the visual symbolism of social worlds that are difficult to

capture using data of other types. Educational institutions, school and educational centers are kind of closed cultural scenes, where one can observe phenomena connected with the place of formal and informal socialization, teaching and education as well as social rehabilitation.

The potential of visual data in social rehabilitation pedagogy is confirmed by research projects carried out by Maciej Szaszekiewicz (1997), Sławomir Przybyliński (2007), Anita Gulczyńska (2013), Piotr Chomczyński (2014) and Małgorzata Michel (2016).

The advantage of visual techniques is the possibility to adjust research tools to the cultural potential of the respondents. The study of the micro-world of socially maladjusted people requires the methodological instruments to be adapted to their preferences for building a narrative. The visual narrative satisfies the need to be “somebody” in the world, allowing those who use the undeveloped code to verbalize their reflections more freely.

The researcher gets a chance to understand what social discourses guide the vision, how a teenager functions within their social structures. Re-interpreting them, if they become the subject of visual messages, helps the individual to re-construct his/her understanding of himself/herself, marking the contexts that are missing. Every subsequent attempt to frame a photographic image is connected with reflection on what to show, how and why. It is an opportunity to talk, photographing as well as sharing its effects gives young people pleasure. Another advantage of techniques referring to photo-imaging in research and social rehabilitation practice is the initiation of the process of visual literacy in institutional education and social rehabilitation, combining the nature of the scientific challenge with the potential of the social praxis.

This potential can and should certainly be used in the education of social rehabilitation students. I will devote the last part of the article to this issue, referring to the relevant exemplification.

Training of young staff as a holistic project – concluding remarks

The idea of using the achievements of visual studies has already gained a group of supporters among the scientific authorities of the world of social rehabilitation in Poland, with Marek Konopczyński as its leading representative. The new qualities introduced into the concept of creative social rehabilitation allow for highlighting of the significant issue of raising the awareness of minors, which is important from the perspective of awakening their motivation to work on identity change. The use of photo-imaging is also possible in the area of social re-adaptation, diagnosis in social rehabilitation, methodology of socially rehabilitating education, institutional social rehabilitation, social rehabilitation in an open environment or in creating prevention and social rehabilitation programs.

The need to modify the ways in which minors are motivated to take action to change their existing behavior clearly indicates the need to establish, in the process of social rehabilitation, goals, tasks, methods and measures aimed at evoking and strengthening the motivation of minors to work constructively on themselves. The presence and cooperation of students in these tasks seems to be significant.

It is difficult to estimate today whether the level of motivation to change, declared during the workshops described in the article, will be maintained in the students after leaving the educational institution and to what extent the return to an open environment will allow the stability of the student's motivation to change their behavior developed and strengthened in the institution. But certainly visual techniques have involved teenagers in reflective activities. The same can be said about students, which clearly reinforces the need to search for practical solutions resulting from these activities and to implement them into the teaching process of pedagogical students.

Educating young staff by engaging them in such projects corresponds to the current profile of intergenerational (multimedia) activity of students of social rehabilitation pedagogy. It extends the skills of both theoretical analysis and cognitively interesting empirical verification. It strengthens their diagnostic competence.

The implementation of visual research projects is also conducive to expanding knowledge in the field of social research methodology (Nowotniak 2012). The usefulness of visual ethnography in teaching methodology also highlights the ethical aspect of contact and research with young people and children threatened by risky behavior³. Ethnographic field research is an opportunity to professionalize the professional competence of a researcher-diagnostician, potential social risks associated with e.g. experiencing poverty. Poverty is often the context in which children and teenagers are deprived of their needs. Visual ethnography using participatory photography gives a chance to focus on the individual dimension of the problem, in a way that escapes the rigor of words, e.g. eliminating the feeling of shame. The participatory photography, supported by the author's unforced commentary, situates the problem of poverty in the sphere of valorization and evaluation, at the same time exempting the child from the obligation to talk about his or her position in the interview conducted by the researcher. Photographs of de-

.....

³ These are the conclusions from the implementation of a research project carried out together with students (first year of school counseling and social rehabilitation – second-cycle studies) on the risk of bio-socio-cultural development of a young person experiencing poverty, carried out in 2011 (Nowotniak 2012). The initiative was taken mainly due to the fact that they were students of social rehabilitation, the subject was teenagers threatened by risky behavior. Three research groups worked on the premises of three tenement houses with a separate internal courtyard which is a place of meeting and playing for children and young people. The search for the research area was consulted with probation officers and social workers cooperating with the University of Szczecin. The key term "culture of poverty" was adopted from Elżbieta Tarkowska (2000, 2001).

stroyed staircases, courtyards indicated as favorite playgrounds by children taking photos, exempt them from the obligation of uncomfortable comments.

The use of photography by the student is a natural opportunity to educate in “ethical sensitivity” e.g. in the context of obtaining the “informed consent” of the informant⁴. The researcher must be aware of the visual culture and visual experiences of the people he/she works with. There are culturally diverse ways of understanding harm and the possibility of causing it by images. There is also a danger of “non-verbal consent” of the researcher to the behavior of children who put their own good and the good of others at risk. A student taking photographs of plastic bottles thrown under the wheels of cars driving down the street (one of the games described to him/her by the children earlier), must be aware that his/her lack of reaction and focus on photography can be interpreted as a consent or even an encouragement to continue “playing”. The problem of “instrumental trust”, trust based on a “common” definition of the situation, arises (Chomczyński 2014).

In visual ethnographic research there is a significant risk of the researcher’s identification with the examined community and its difficult life situation. He/she is in constant, direct contact with the people under the research and the camera significantly shortens the distance. The students’ discovery was noticing in the children a tendency to passive begging (for fun, to draw attention to themselves), which they talked about without hesitation, commenting on the pictures with their images, taken in front of shops. The ten-year-olds found it very exciting to bet on “who will get more money or sweets” (Nowotniak 2012, pp. 222–257).

The student, involved in a research project lasting several months, has a chance to learn patience, care for reliability in field notes, distinguishing between interpretation and recording observations and descriptions of photographs. Thanks to photographic techniques, the category of the street becomes particularly important when talking about poverty ghettos in cities.

Similar value is attached to the visual material obtained from the pupils of school and educational centers supplemented by their comments. The student, as a researcher, acquires specific competences in the systematic and constructive analysis of the acquired information. The research conducted in this area become cognitively important in the methodology of social rehabilitation work, but also in the prevention of risky behaviors. It is difficult to overestimate the situations involving the participants of the above mentioned activities to manifest creative activity and reflect on the behaviors and forms of social participation presented by the pupils.

Students involved in the project for at least half a year, improve and develop their own skills in the methodology of education and social rehabilitation. They

.....
⁴ Tomasz Ferenc asks important questions: do we have the right to photograph human poverty? Who are the images of poverty for? [Ferenc 2001, 2009]

practice skills useful in social rehabilitation related to interpersonal communication, expressing empathy, assertiveness, ability to motivate, at the same time practicing practical skills of taking photographs (taking pictures and developing them in the darkroom). Study visits to youth educational centers enable them to become familiar with the conditions and specifics of working in these institutions and the condition, needs and interests of their pupils, and the pupils gain the opportunity to visit the university periodically to learn to build a positive image of themselves together with students through dialog and all stages of the photographic process.

Strengthening the theory and practice of social rehabilitation, not only with a structural approach to the category of "identity", but with the innovative use of various research tools, creating good models of empirical verification of key theoretical categories, seems unavoidable today. The development of a science and research workshop is an important challenge for this undoubtedly one of the youngest sub-disciplines of pedagogy.

The emancipatory potential of the photo-imaging reveals important opportunities and threats of a person in his/her relations with the social and cultural environment. The challenge of social rehabilitation pedagogy today is not to strengthen the existing system of isolation and therapy as the most effective instrument of social re-adaptation of socially maladjusted people, but to seek a more effective way of early detection of developmental risks and more creative and humanistic participation of all socialization entities in various forms of their own development and improvement.

The effects of the use of the image show further possibilities of crossing the difficult path to a new and cognitively important practice of pedagogical theory and practice, realized at the junction of what is important from the position of a person and culture, freedom and solidarity, requiring great commitment and motivational effort on each side.

References

- [1] Ambrozik W., 1997, *Dewiacje wychowawcze w środowisku wiejskim*, Wydawnictwo Eruditus, Poznań.
- [2] Ambrozik W., 2010, *O konieczności udziału społeczeństwa w procesie resocjalizacji przestępców*, [w]: *Problemy współczesnej resocjalizacji*, red. L. Pytka, B.M. Nowak, Wydawnictwo Pedagogium, Warszawa.
- [3] Ambrozik W., 2016, *Pedagogika resocjalizacyjna*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [4] Bałandynowicz A., 2015, *Probacja. Probacyjna sprawiedliwość karząca*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- [5] Bałandynowicz A., 2019, *Probacja. Resocjalizacja z udziałem społeczeństwa. Konteksty antropologiczno-filozoficzne*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- [6] Banks M., 2009, *Materiały wizualne w badaniach jakościowych*, tłum. P. Tomanek, PWN, Warszawa.

- [7] Barthes R., 2000, *Mitologie*, przeł. A. Dziadek. Wydawnictwo KR, Warszawa.
- [8] Batorski D., 2015, *Technologie i media w domach i w życiu Polaków. Diagnoza Społeczna 2015. Warunki i Jakość Życia Polaków – Raport*, „Contemporary Economics”, nr 9/4.
- [9] Bauman S., 2013, *Cyberbullying: What Does Research Tell Us?*, „Theory Into Practice”, nr 52:4.
- [10] Belting H., 2007, *Antropologia obrazu. Szkice do nauki o obrazie*, przeł. M. Bryl, Universitas, Kraków.
- [11] Berger J., 1997, *Sposoby widzenia. Na podstawie cyklu programów telewizyjnych BBC Johna Bergera*, przeł. M. Bryl, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań.
- [12] Berger J., 2008, *Sposoby widzenia*, przeł. M. Bryl, Fundacja Aletheia, Warszawa.
- [13] Bernasiewicz M., Noszczyk-Bernasiewicz M., 2019, *O pracy środowiskowej jako alternatywie dla zabiegów resocjalizacyjnych: z doświadczeń praktycznych*, „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne”, nr 9(2).
- [14] Bohnsack R., 2004, *Metoda dokumentarna – od koniunktywnego zrozumienia do socjogenetycznej interpretacji*, przeł. S. Krzychała, [w:] *Społeczne przestrzenie doświadczenia. Metoda interpretacji dokumentarnej*, red. S. Krzychała, WN DSWE TWP, Wrocław.
- [15] Bourdieu P., 1965 (red.), *Un art moyen: Essai sur les usages sociaux de la photographie*, Paris, Les Éditions de Minuit, «Le sens commun».
- [16] Braun-Gałkowska M., 2009, *Poznanie systemu rodzinnego*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- [17] Braun-Gałkowska M., 2017, *Rysunek jako projekcja zmian w relacjach rodzinnych*, [w:] *Rysunek projekcyjny w badaniach nad rodziną i wychowaniem. Aspekty badań empirycznych i klinicznych*, red. B. Kostrubiec-Wojtachnio, E. Trubiłowicz, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- [18] Chomczyński P., 2014, *Działania wychowanków schronisk dla nieletnich i zakładów poprawczych. Socjologiczna analiza interakcji grupowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- [19] Collier J., Collier M., 1986, *Visual Anthropology: Photography as a Research Method (1967)*, University of New Mexico Press, Albuquerque.
- [20] Denzin K.N., 2000, *Reading Film – Filme und Videos als sozialwissenschaftliches Erfahrungsmaterial*, [w:] *Qualitative Forschung. Ein Handbuch*, Hg. U. Flick, E. von Kardorff Ernst, I. Steinke, Reinbek bei Hamburg.
- [21] Drozdowski R., 2008, *Autodefiniujące pamiątki*, [w:] *Wyobrażenia społeczna. Horyzonty – źródła – dynamika. Uwarunkowania strategii dostosowawczych współczesnego społeczeństwa*, red. R. Drozdowski, M. Krajewski, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- [22] Ferenc T., 2001, *Socjologia obrazu, socjologia fotografii – praktyki badawcze*, „Przegląd Socjologiczny” t. 50, nr 2.
- [23] Ferenc T., 2009, *Sztuka fotografowania biedy – komu służą zdjęcia nędzy?*, [w:] *Obraz, przestrzeń, popkultura. Inspiracje badawcze w polu pedagogiki społecznej*, red. M. Mendel, B. Kosmalska, M. Ejsmont, Wydawnictwo „Adam Marszałek”, Toruń.
- [24] Flusser V., 2004, *Ku filozofii fotografii*, przeł. J. Maniecki, Folia Academiae, Akademia Sztuk Pięknych w Katowicach, Katowice.
- [25] Gobo G., 2008, *Doing Ethnography*, Sage, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore.
- [26] Grady J., 2009, *Badania wizualne na rozdrożu*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 5, nr 2.

- [27] Gulczyńska A., 2013, „Chłopaki z dzielnicy”. *Studium społeczno-pedagogiczne z perspektywy interakcyjnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- [28] Hopfinger M., 1997, *Kultura audiowizualna u progu XXI wieku*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich, Warszawa.
- [29] Jay M., 1999, *Nowoczesne władze wzroku*, [w:] *Przestrzeń, filozofia, architektura*, red. E. Rewers, Wyd. Fundacji Humaniora, Poznań.
- [30] Jedlewski S., 1966, *Analiza pedagogiczna systemu dyscyplinarno-izolacyjnego w resocjalizacji nieletnich*, Ossolineum, Warszawa.
- [31] Konecki K., 2005, *Wizualna wyobrażenia. Główne strategie badawcze w socjologii wizualnej a metodologia teorii ugruntowanej*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 1, nr 1.
- [32] Konecki K., 2008, *Wizualna teoria ugruntowana. Rodziny kodowania wykorzystywane w analizie wizualnej*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 4, nr 3.
- [33] Konecki K., 2010, *Wizualna Teoria Ugruntowana. Nauczanie teorii ugruntowanej przy pomocy obrazów i analizy wizualnej*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 6, nr 2.
- [34] Konecki K., 2012, *Wizualna teoria ugruntowana. Podstawowe zasady i procedury*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 8, nr 1.
- [35] Konopczyński M., 1996, *Twórcza resocjalizacja*, Wydawnictwo Editions Spotkania, MEN, Warszawa.
- [36] Konopczyński M., 2006, *Metody twórczej resocjalizacji*, PWN, Warszawa.
- [37] Konopczyński M., 2013, *Kryzys resocjalizacji, (czyli sukces działań pozornych, refleksje wokół polskiej rzeczywistości resocjalizacyjnej*, Wydawnictwo PEDAGOGIUM, Warszawa.
- [38] Konopczyński M., 2014, *Pedagogika resocjalizacyjna*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [39] Koseła K., 1989, *Wywiad z interpretacją fotogramów*, [w:] *Poza granicami socjologii ankietowej*, red. A. Sułek, K. Nowak, A. Wyka, PWN, Warszawa.
- [40] Koseła K., 1990, *Interpretacja fotografii. Krok ku socjologii wizualnej*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1.
- [41] Kress G., T. van Leeuwen, 2006, *Reading Images. The Grammar of Visual Design*, Routledge, London.
- [42] Kupiec H., 2019, *Tożsamość nieletnich a motywacja do zmiany w warunkach palcówki resocjalizacyjne*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [43] Leary M.R., Kowalski R.M., 1990, *Impression Management: A Literature Review and Two Component Model*, „Psychological Bulletin”, 107(1), 34–37.
- [44] Michałowska M., 2012, *Foto-teksty. Związki fotografii z narracją*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [45] Michel M., 2016, *Gry uliczne w wykluczenie społeczne w przestrzeni miejskiej: perspektywa resocjalizacyjna*, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- [46] Mirzoeff N., 2002, *The Subject of Visual Culture*, [w:] *The Visual Culture*, London–New York.
- [47] Mirzoeff N., 2003, *An Introduction to Visual Culture*, Routledge, London–New York.
- [48] Mitchell W.J.T., 1994, *Picture Theory: Essays on Visual and Verbal Representation*, The University of Chicago Press, Chicago–London.
- [49] Mitchell W.J.T., 2006, *Pokazując widzenie. Krytyka kultury wizualnej*, tłum. M. Bryl, „Artium Quaestiones”, t. 17.
- [50] Mitchell W.J.T., 2009, *Zwrot piktorialny*, tłum. M. Drabek, „Kultura Popularna”, nr 1(23).

- [51] Mudrecka I., 2017, *Wzmacnianie samokontroli jako cel wychowania resocjalizującego*, [w:] *Teoretyczne i metodyczne aspekty resocjalizacji młodzieży niedostosowanej społecznie*, red. I. Mudrecka, Wydawnictwo Pedagogium, Warszawa.
- [52] Mudrecka I., 2018, *Resocjalizacyjna przemiana – warunki, mechanizmy, wspomaganie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- [53] Muskała M., 2016, *Odstąpienie od przestępczości w teorii i praktyce resocjalizacyjnej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- [54] Nowotniak J., 2012, *Etnografia wizualna w badaniach i praktyce pedagogicznej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [55] Lasch Ch., 1979, *The Culture of Narcissism*, W.W. Norton & Company, London–New York.
- [56] Levinson P., 2010, *Nowe nowe media*, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- [57] Olechnicki K., 2003, *Antropologia obrazu. Fotografia jako metoda, przedmiot i medium nauk społecznych*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- [58] Ostaszewska A., 2012, *Popkulturowe ramy tożsamości. Media, kultura popularna, internet jako nowe środowiska kształtowania tożsamości*, ORE, Warszawa.
- [59] Pink S., 2009, *Etnografia wizualna. Obrazy, media i przedstawienia w badaniach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [60] Pontremoli E., 2006, *Nadmiar widzialnego. Fenomenologiczna interpretacja fotogeniczności*, Wydawnictwo Słowo/obraz/terytoria, Gdańsk.
- [61] Portella A., 2014, *Visual Pollution. Advertising, Signage and Environmental Quality*, Routledge, Londyn.
- [62] Przybyliński S., 2007, „Dziara”, „cynkówka”, „kolka” – zjawisko tatuażu więziennego, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [63] Pyżalski J., 2012, *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [64] Rorty R., 1992, *The Linguistic Turn. Essays in Philosophical Method (with Two Retrospective Essays)*, University of Chicago Press, Chicago–London.
- [65] Rose G., 2010, *Interpretacja materiałów wizualnych. Krytyczna metodologia badań nad wizualnością*, tłum. E. Klekot, PWN, Warszawa.
- [66] Sartori G., 2007, *Homo videns. Telewizja i postmyślenie*, tłum. J. Uszyński, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- [67] Sęk H. (red.), 1984, *Teoretyczne podstawy metod projekcyjnych*, [w:] *Metody projekcyjne. Tradycja i współczesność*, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- [68] Sontag S., 1986, *O fotografii*, przeł. S. Magala, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa.
- [69] Stiegler B., 2009, *Obrazy fotografii. Album metafor fotograficznych*, Universitas, Warszawa.
- [70] Szaszkievicz M., 1997, *Tajemnice grypsarki*, Wydawnictwo Instytut Ekspertyz Sądowych, Kraków.
- [71] Szpunar M., 2016, *Kultura cyfrowego narcyzmu*, Wydawnictwa AGH, Kraków.
- [72] Sztompka P., 2006, *Socjologia wizualna. Fotografia jako metoda badawcza*, PWN, Warszawa.
- [73] Sztompka P., Bogunia-Borowska M., 2012, *Fotospołeczeństwo. Antologia tekstów z socjologii wizualnej*, ZNAK, Kraków.
- [74] Urban B., 2001, *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

- [75] Urban B., 2005, *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [76] Urban B., Stanik J.M., 2008, *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, PWN, Warszawa.
- [77] Wang C., 1999, *Photovoice: A participatory action research strategy applied to women's health*, „Journal of Women's Health”, nr 8(2).
- [78] Wang C., 2006, *Youth participation in photovoice as a strategy for community change*, „Journal of Community Practice”, nr 14(1/2).
- [79] Wojtasik L., 1987, *Propaganda wizualna*, Książka i Wiedza, Wrocław.
- [80] Wolcott H., 1992, *Posturing in Qualitative Research*, [w:] *The Handbook of Qualitative Research in Education*, red. M. LeCompte, W. Millroy, J. Preissle, Academic Press Inc. Harcourt Brace & Company, San Diego–New York.

Internet sources

- [81] Lenhart A., Purcell K., Smith A., Zickuhr K., *Social Media and Young Adults*, <http://www.pewinternet.org/2010/02/03/social-media-and-young-adults/> (access data: 17.03.2018).